

**Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta**

**Lokál singuláru maskulin a neuter
na korpusovém materiálu
(distribuce, zaměnitelnost a frekvence koncovek -u a -e)**

Praha 2010

Marina Pojmanová

**Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústava bohemistických studií**

Bakalářská práce

Marina Pojmanová

**Lokál singuláru maskulina a neuter na korpusovém
materiálu (distribuce, zaměnitelnost a frekvence koncovek
-u a -e)**

**The Locative Singular M. and N. Based on the Corpus
Material (the distribution, interchangeableness and
frequency of the endings -u nad -e)**

Praha 2010

vedoucí práce: PhDr. Ana Adamovičová

Chtěla bych poděkovat vedoucí své bakalářské práce PhDr. Aně Adamovičové za odbornou konzultaci a pomoc při zpracování daného tématu.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze 09.05.2010

Marina Pojmanová

Anotace

Daná práce se věnuje tématu lokál singuláru maskulin a neuter na korpusovém materiálu (distribuce, zaměnitelnost a frekvence koncovek *-u* a *-e*). Práce se zaměřuje na polymorfii vzoru *hrad* a *město* jednotného čísla, a konkrétně na konkurenci koncovek *-u* a *-e/ě*.

Práce porovnává, jak se k tomu tématu staví klasické a novější české gramatiky: *Nauka o českém jazyku*, *Stručná mluvnice česká*, *Mluvnice češtiny (2)*, *Příruční mluvnice češtiny*, *Mluvnice současné češtiny*. Kromě základního uvedení koncovek v šestém pádě gramatiky pojednávají o činitelích a faktorech, které ovlivňují výběr koncovky. Jedním z nejčastějších faktorů, na který se upozorňuje, je pádová korespondence mezi genitivem a lokálem. V jazykové příručce *O češtině pro Čechy* danému činiteli Alois Jedlička věnuje velkou pozornost. V *Příruční mluvnici české* syntaktická funkce ve větě je též rozhodujícím faktorem. *Mluvnice češtiny (2)* ukazuje na rozdíly v používání koncovek na Moravě a v Čechách, regionální úzus se ve dvou částech republiky liší. *Mluvnice současné češtiny* od Václava Cvrčka neopomíjí většinou málo zmiňovaný faktor, a to faktor ustálenosti.

Jedním z nedostatků většiny gramatik je omezený počet vybraných slov. Proto daná práce pro své zkoumání používá korpusový materiál. Vychází z korpusu SYN2005 a Pražského mluveného korpusu. V korpusu SYN2005 bylo zjištěno, jaký výskyt má každá koncovka.

Maskulina inanimata:

[word=“.*[eču]“&tag=“N.IS6.*“] – 925 882, lemma – 17 576

[word=“.*[eě]“&tag=“N.IS6.*“] – 294 856 (32%), lemma – 3 064 (~17%)

[word=“.*u“&tag=“N.IS6.*“] - 631 026 (68%), lemma – 15 172 (~86%)

Neutra:

[word=“.*[eču]“&tag=“N.NS6.*“] – 234 908, lemma - 4 847

[word=“.*[eě]“&tag=“N.NS6.*“] – 114 875 (49%), lemma – 838 (~17%)

[word=“.*u“&tag=“N.NS6.*“] - 120 033 (51%), lemma – 4 177 (~86%)

Jak u mužského, tak i u středního rodu dominantní postavení má koncovka *-u*. U mužského rodu koncovka *-u* má výskyt 68%, koncovka *-e/ě* víc než dvakrát méně – 32%. Daná diferenciacie se objevuje jak u počtu všech koncovek v korpusu, tak i u počtu lemmat. Jiná situace je u středního rodu, kde obecný počet vykazuje skoro rovnoprávné postavení, i když počet lemmat vykazuje velice výrazný rozdíl. Z toho lze vyvodit, že

je koncovka *-e/ě* u středního rodu pravděpodobně příznačná pro omezený okruh slov, který je však v zastoupeném korpusu velice frekventovaný.

Po základním uvedení počtu koncovek v korpusu práce se zaměřuje na činitele, které ovlivňují výběr koncovky. Formální faktor ukazuje na to, jak ukončení kořene slova ovlivňuje výběr koncovky. Je velmi silný u středního rodu. Pro slova středního rodu s ukončením na *-dlo*, *-lo* a *-to* je v šestém pádě typická koncovka *-e/ě*. Naopak pro neutra na *-ko*, *-go*, *-ho*, *-cho*, dále také na *-mo*, *-stvo* a *-ivo* je velká preference koncovky *-u*.

Formální faktor hraje též důležitou roli i u slov mužského rodu neživotného. Slova, která končí na *g*, *k*, *ch*, *h* a *r* mají v šestém pádě koncovku *-u*. Václav Cvrček ve své *Mluvnici současné češtiny* kromě základních konsonantů uvádí též konsonanty *p* a *m*, jako souhlásky, které vyžadují koncovku *-u* v lokálu. Výsledky korpusového materiálu tuto tendenci jasně prokazují. Tvary na *-mu* a *-pu* v šestém pádě mají větší frekvenci než tvary na *-mě* a *-pě*.

Alois Jedlička v publikaci *O češtině pro Čechy* též upozorňuje na taková zakončení, u kterých naopak dochází k polymorfii koncovek. Alois Jedlička uvádí tři případy, kdy skupina hlásek může signalizovat mnohotvárnost. Jsou to slova na *-pis*, *-us* a *-at*. Skupiny slov na *-pis* a *-us* polymorfii dokazují. Slova na *-at* naopak více preferují jedno zakončení a to koncovku *-u*. Polymorfie je v daném případě velmi slabá.

Gramatický kontext souvisí s pádovou korespondencí, na kterou poukázal významný český lingvista Jan Gebauer. Existuje určitá shoda mezi genitivem a lokálem u neživotných maskulin. Jestli je ve druhém pádě koncovka *-a*, to v šestém pádě bude převládat koncovka *-e/ě*. Danou tendenci jsme prozkoumali u slov obecných a místních. Koncovka *-a* v genitivu je opravdu velkým předpokladem pro koncovku *-e/ě* v lokálu. Stejně korespondují i koncovky *-u* ve druhém a šestém pádě. Kvůli řadě výjimek nemůžeme však spoléhat na dané pravidlo stoprocentně.

Podle faktoru ustálenosti existuje celá řada ustálených spojení, kde je koncovka v šestém pádě neměnná. Tento faktor zahrnuje tři případy: frazémy, víceslovné předložky a ustálené spojení předložky s lexémem. O daném faktoru se v českých mluvnících píše málo, přestože by zasloužil větší pozornost.

Klíčová slova:

Lokál singuláru, korpus, lemma, polymorfie, faktor formální, faktor pádové korespondence, faktor ustálenosti.

Annotation

The bachelor thesis pays attention to the theme of The Locative Singular Masculine and Neuter Based on the Corpus Material (the distribution, interchangeableness and frequency of the endings *-u* nad *-e*). The work is focused on the polymorphism of the declination paradigmas *hrad* and *město* in the singular form, specially on the competition between the endings *-u* and *-e/ě*.

The bachelor thesis compares the approach to that problem in classic and modern czech grammars: *Nauka o českém jazyku*, *Stručná mluvnice česká*, *Mluvnice češtiny (2)*, *Příruční mluvnice češtiny*, *Mluvnice současné češtiny*. Apart from the main ending introduction grammars orientate on the factors, which may affect the future ending selection. A frequent factor is the case correspondence between genitive and lokativ, specially in the Alois Jedličkas language guide *O češtině pro Čechy. Příruční mluvnice česká* describes syntactic function as one more faktor. *Mluvnice češtiny (2)* shows on the regional disparity. It means that the usage of endings varies in different part of the country. Václav Cvrček in *Současná mluvnice češtiny* does not forget about the factor of fixedness.

One of the czech grammars minuse is a limited example amount. So that is why the work uses the corpus material, exactly the corpus SYN2005 and the Prague speaking corpus. The bachelor thesis tried to find the rate of each ending.

Maskulina inanimata:

[word="*[eču]"&tag="N.IS6.*"] – 925 882, lemma – 17 576

[word="*[eč]"&tag="N.IS6.*"] – 294 856 (32%), lemma – 3 064 (~17%)

[word="*[u]"&tag="N.IS6.*"] - 631 026 (68%), lemma – 15 172 (~86%)

Neutra:

[word="*[eču]"&tag="N.NS6.*"] – 234 908, lemma - 4 847

[word="*[eč]"&tag="N.NS6.*"] – 114 875 (49%), lemma – 838 (~17%)

[word="*[u]"&tag="N.NS6.*"] - 120 033 (51%), lemma – 4 177 (~86%)

The position of the ending *-u* is very dominant both in masculine and neuter nouns. In the masculine nouns the ending *-u* has 68%. 32% remains for the *-e/ě* ending. The differentiation occurs as in the number of all endings in the corpus, so in the number of lemmas. Different situation is in the neuter nouns. The general number

has almost the same position, but the lemma number shows the significant difference. It can be concluded that the ending *-e/ě* for the neuter nouns is used for a limited number of words, which is represented in the corpus very busy.

In addition to the basic numbers of the ending frequency the work turns its attention to factors that influence the choice of endings. The formal factor shows how the word completion affects the ending selection. It is very intense in the neuter nouns. When the word ends in the affixes *-dlo*, *-lo* or *-to* it has to use the ending *-e/ě* for the local form. Affixes *-ko*, *-go*, *-ho*, *-cho*, *-mo*, *-stvo*, *-ivo* signalize ending *-u*.

The formal factor has an important role in the masculine words. Words that end in *g*, *k*, *ch*, *h*, *r* have the ending *-u* for the locative form. Václav Cvrček in his grammar in addition to that main consonant also names two more: *p* and *m*. Results of the corpus clearly show this tendency. The frequency of forms *-pě* and *-mě* for the locative is much higher than the forms *-pu* and *-mu*.

Alois Jedlička in his language guide pays attention to the affixes *-pis*, *-us* and *-at*, because they may signalize polymorphic tendencies. Except the affix *-at* the tendency is very strong.

The grammar context is based on the case correspondence, which highlighted a significant Czech linguist Jan Gebauer. It is a correspondence between genitive and locative. When the masculine noun has in genitive the ending *-a*, it has to have the *-e/ě* ending in locative. It also works vice versa. Due to a number of exceptions we can not rely on that rule absolutely.

A lot of set phrases that need a specific ending in locative exist according to the factor of fixedness. This factor includes free cases: idioms, multiword prepositions and permanent connections of word with preposition. Unfortunately that factor is reminded in Czech grammars a few. No doubt it deserves more attention.

Key words:

Local singular, corpus, lemma, polymorphism, formal factor, factor of case correspondence, factor of fixedness.

Obsah

Úvod.....	11
1. Zpracování lokálu singuláru M.a N. ve vybraných českých mluvnicích...	14
1.1 Polymorfie koncovek. Faktory podílející se na kolísání koncovek.....	14
1.2 Zpracování polymorfie v jazykových příručkách.....	15
1.2.1 Nauka o českém jazyku Vladimíra Šmilauera.....	15
1.2.2 Stručná mluvnice česká B. Havránka a A. Jedličky.....	16
1.2.3 O češtině pro Čechy A. Jedličky.....	17
1.2.4 Mluvnice češtiny – Tvarosloví.....	18
1.2.5 Příruční mluvnice češtiny.....	19
1.2.6 Mluvnice současné češtiny V. Cvrčka a kol.	20
1.3 Závěr	21
2. Zastoupení koncovek vybraných slov v Českém národním korpusu a v Pražském mluveném korpusu.....	23
2.1 Jazykové korpusy.....	23
2.2 Zastoupení koncovek -e/ě a -u v SYN2005.....	24
2.3 Vybrané skupiny slov v korpusu SYN2005.....	24
2.3.1 Jména obecná domácího původu mužského rodu	26
2.3.2 Jména obecná cizího původu mužského rodu.....	26
2.3.3 Toponyma mužského rodu.....	27
2.3.4 Jména obecná domácího původu středního rodu	28
2.3.5 Jména obecná cizího původu středního rodu.....	28
2.3.6 Toponyma středního rodu.....	29
2.4. Závěr.....	30
3. Kontextová podmíněnost koncovek.....	31
3.1. Faktor formální	31
3.2 Střední rod	31
3.2.1 Přípony -dlo, -lo a -to.....	31
3.2.2 Přípony -go, -ho, -cho, -mo, -stvo, -ivo	33
3.3. Mužský rod	34
3.3.1 Přípona -k	34
3.3.2 Přípony -g, -ch, -h	35
3.3.3 Přípony -p a -m.....	35
3.4. Další přípony	35
3.4.1 Jména na -pis	35
3.4.2 Jména na -us	36
3.4.5 Jména na -at	36
3.5. Gramatický kontext	37
3.5.1. Jména mužského rodu neživotného	37
3.5.2 Toponyma mužského rodu	39
3.6. Faktor ustálenosti	40
3.6.1 Frazémy	40

3.6.2 Víceslovné předložky	41
3.6.3 Ustálený předložkový výraz	41
3.7 Závěr	42
Závěr.....	44
Bibliografie.....	48

Úvod

Jednou z nejdůležitějších kategorií jmen je pád neboli casus. „Pád substantiva lze pojímat v současné spisovné češtině jako výrazový prostředek vyjadřující funkční zapojení substantiva v základových větných strukturách a ve strukturách jejich derivátů.“¹ To znamená, že pád každého podstatného jména určuje jeho pozici a funkci ve větě. Kategorie pádu přináší do větné výstavby systém a tím pomáhá lepšímu pochopení slovesné výpovědi.

Každé substantivum přiřazujeme k jednomu ze sedmi pádů. Toto rozlišení navazuje na starou češtinu, která se také opírala o sedmihierarchický pádový systém: nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokál a instrumentál. „Jednotlivé pády se vyjadřovaly od nejstarší doby až podnes různými koncovkami. Ty v historické době většinou vznikaly splynutím pádových přípon s kmenotvornou hláskou. Všechny pády nebyly nikdy úplně rozlišeny“². Když spočítáme, že čeština má sedm pádů, dvě čísla a 14 vzorů podstatných jmen, tak bychom měli spočítat příklad: $(7+7) \times 14 = 196$. Tak nám vychází, že by podle výše uvedených výpočtů čeština měla mít 196 různých kombinací pro formální rozlišení všech pádů. Substantiva ovšem mají pro tyto kombinace „celkem jen 24 různých koncovek.

To je přesvědčivý doklad o vysoké míře tvarové homomorfie podstatných jmen“³. „V rámci deklinačních paradigmat se ve větší míře projevuje homomorfie jak vnitroparadigmatická, tak i meziparadigmatická“⁴ U vnitroparadigmatické homomorfie jeden vzor má stejnou koncovku pro více pádů, například slovo *stavení* má koncovku *-í* v 1., 2., 3., 4., 5., 6. pádě jednotného čísla a také v 1., 2., 4., 5. pádě čísla množného. Meziparadigmatická homomorfie představuje situaci, kdy je určitá koncovka typická pro více vzorů podstatných jmen, jako u koncovky *-ů* pro genitiv plurálu vzorů *pán, stroj, hrad, muž, předseda, soudce*.

Opačný případ představuje polymorfie. „Jeden pádový význam je vyjádřen formálně různými deklinačními koncovkami.“⁵ Existuje jak vnitroparadigmatická, tak i meziparadigmatická. V prvním případě jeden pád má více koncovek. Lokál singuláru

¹ Mluvnice češtiny (2), s. 53

² Sgall, P.: Vývoj flexe v indoevropských jazycích, zejména v češtině a v angličtině., s. 59. In: Kamiš, K.: Lokálové konstrukce ve struktuře věty, s. 65

³ Čechová, M.: Čeština, řeč a jazyk, s. 155

⁴ Mluvnice češtiny (2), s. 283. In: Kamiš, K.: Lokálové konstrukce ve struktuře věty, s. 65

⁵ Mluvnice češtiny (2), s. 283

mužského a středního rodu má často 2 koncovky: -e a -u. U téhož lexému vytvářejí tvarové varianty. Polymorfie meziparadigmatická se „zakládá na rozlišení typů a podtypů a přispívá k diferenciaci paradigmat.“⁶ V dané práci se bude pojednávat o vnitroparadigmatické polymorfii. Bude nás zajímat, jak určitá polymorfie vznikla a jak se projevuje v současné češtině.

Lokál je v pádovém systému češtiny šestým pádem. Je to jediný pád předložkový. To znamená, že se vždy pojí s předložkou, a to jen s původní. Ve staré češtině existoval i prostý lokál. „V nové češtině lze užít prostého lokálu v případě, chceme-li stylisticky docílit určitou míru archaičnosti jazyka (Kytice od Jaromíra Erbena: *Kdy pak se létě z hloubi pod skalinou/ a když se zimě s veselou družinou...*).“⁷

Každý pád má svůj význam (genitiv – kvantita, dativ – adresát), a tak i lokál vyjadřuje určité skutečnosti. Základní význam je místní. „Na poli místních určení se pojí jen s předložkami *na, po, v*.“⁸ Velmi frekventovaná soustava *o*+lokál „vyjadřuje téma u verb dicendi (*mluvit, vyprávět*)“.⁹ Určení tématu pomocí předložky *o* ukazuje zároveň na jistou neurčitost. Věta *O čem se mluví?* Se sémanticky liší od věty *Co se říká?* První nevyžaduje obligatorně konkrétní výpověď, kdežto druhá ano.

Místní určení tvoří pouze jádro bohatého významového spektra lokálu. V Příruční mluvnici češtiny se uvádí další sémantické možnosti:

- významy časové: *v roce, na jaře, o hodech, po poledni*
- významy příčinné: *ve své radosti ho políbila*
- významy přípustkové: *při své váze byl ještě dost mrštný*
- významy způsobové: *dědeček vyšel ven o berličích, v pantoflích*
- významy zřetele: *poznali to po čichu.*

Ze syntaktického hlediska šestý pád tvoří ve větě nejčastěji adverbiale. Druh příslovečného určení záleží na jeho významu (tak, jak je to popsáno výše). Zvláštní funkci má po verbálních substantivech: *přemýšlení o budoucnosti, vyprávění o dovolené*. V dané situaci lokálová konstrukce vymezuje význam podstatného jména verbálního, neshoduje se však s ním v rodě, čísle a pádě. To znamená, že plní funkci neshodného přívlastku neboli atributu nekongruentního.¹⁰

⁶ Mluvnice češtiny (2), s. 283

⁷ Lokálové konstrukce ve větě, s. 88

⁸ Konečná, D.: O významu pádů v současné češtině, zejména v místních určeních, s.353

⁹ Konečná, D.: O významu pádů v současné češtině, zejména v místních určeních, s.356

¹⁰ Kolektiv autorů: Příruční mluvnice češtiny. Nakladatelství Lidové noviny, Brno 1995, s. 342

Lokál v českém jazyce je jedním z nejrozkolísanějších pádů. Představuje nekonečné soupeření polymorfních koncovek. U životných maskulin jednotného čísla u vzoru pán jsou dublety *-ovi/-u* (*Karlu i Karlovi*), u množného čísla jsou koncovky *-ech* (*o bratrech*) a *-ích* (*o hoších*). Neživotná maskulina mají v šestém pádě singuláru u vzoru hrad dvojtvary *-u/-e(ě)* (*hradu i hradě*). V plurálu jsou dokonce tři běžné koncovky: *-ech* (*o sadech*), *-ích* (*o březích*), *-ách* (*o balíčkách*). Neutra mají též nejednotnost v koncovkách, v jednotném čísle u vzoru město je konkurence mezi zakončením na *-e/ě* a na *-u* (*o Brně, o Brnu*). Slova v množném čísle téhož paradigmatu si můžou mít koncovky: *-ech* (*o městech*), *-ích* (*o střediscích*), *-ách* (*o jablkách*).

Kritéria výběru nejsou vždy určena a velmi často dochází k nejasnostem a dlouhým diskusím o tom, co spisovné je a co nikoli. V plurálu u vzoru pán jedním z hlavních určujících bodů je zakončení slovtvorného kmene. Například souhlásky *k, g, ch, h* se změkčují a vyžadují koncovku *-ích* (*hoch – o hoších, druh – o druzích, voják – o vojácích*). Zajímavá je pak situace u slov typu *hrad* v množném čísle, která končí na *-ček* a *-ek*. Můžou mít jak koncovku *-ach* (*balíčkách, kouskách*), tak i *-ích* (*balíčcích, kouscích*), přitom v mluvnicích nejsou dána další kritéria, podle kterých bychom mohli preferovat jeden tvar před druhým.

V dané práci se zaměříme na polymorfii vzoru *hrad* a *město* jednotného čísla, a konkrétně na konkurenci koncovek *-u* a *-e/ě*. Zprvce by nás zajímalo, jak daná polymorfie vznikla a co ji v dnešní době určuje. Dále se zaměříme na popis problému v reprezentativních mluvnicích a příručkách českého jazyka. Práce se pokusí o jakousi sondu do variace *-u* a *-e/ě* v šestém pádě. Podívá se na zastoupení koncovek vybraných slov v Českém národním korpusu a v Pražském mluveném korpusu. Pak se zaměří na kontextovou podmíněnost koncovek. Podíváme se na tři činitele, které můžou ovlivňovat výběr koncovky: faktor formální, faktor pádové korespondence a faktor ustálenosti. Cílem výzkumu bude nahlédnout do problému ze synchronního hlediska, to znamená prozkoumat současný stav.

1. Zpracování lokálu singuláru M. a N. ve vybraných českých mluvnicích

V dané kapitole se podíváme, jak polymorfii v šestém pádě popisují klasické české gramatiky. Za prvé se podíváme na historickou mluvnici. Bude nás zajímat, jestli důvod variantnosti netkví ve vývoji českého jazyka. To přispěje k tomu, že daný problém pochopíme v diachronních souvislostech. Dále se podíváme na takové mluvnice, jako je *Nauka o českém jazyku* (VI. Šmilauer), *Stručná mluvnice česká* (B. Havránek, A. Jedlička), *O češtině pro Čechy* (A. Jedlička), *Mluvnice češtiny* (2) (vydána Akademií věd), *Příruční mluvnice češtiny* (autoři z Masarykovy univerzity), *Mluvnice současné češtiny* (V. Cvrček a kol.). Porovnáme, jak každá gramatika přistupuje k danému problému, na co uživatele jazyka upozorňuje, a co naopak opomíjí.

1.1. Polymorfie koncovek. Faktory podílející se na kolísání koncovek

Kolísání je vždy projevem jistého vývojového procesu. Vysoká variantnost pádových koncovek v šestém pádě je dána vývojem deklinační soustavy substantiv. „Pro variantnost koncovky lokálu využívá čeština jednak původní koncovky spjaté s deklinací podle kmenů, jednak koncovky mladší vázané na deklinaci podle rodu.“¹¹ U o-kmenů mužských, které na konci měly tvrdou finálu, byla typická koncovka *-ě/e* (*o chlap-ě, na dub-ě*). Postupem času byla pomalu vytlačována koncovkou *-u*, která přešla od u-kmenů a byla podporována prepozicemi (*na hrad-u, o čas-u, v hluk-u*). „V staročeštině koncovka *-e/ě* byla hojnější než v jazyku novém, v němž se omezuje na substantiva neživotná. Tvary na *-ě* jsou původní a drží se od nejstarší doby dosud.“¹² Progresivní koncovka *-u* se ujala hlavně u neživotných substantiv, která končila na *-k* (*na bo-k-u, -h* (*v kru-h-u*), *-ch* (*v me-ch-u*)). Kolísání se projevovalo už tehdy v dávných dobách (*v tom czař-u – v tom czař-e*). Otázka spisovného úzu byla velmi aktuální. Jan Gebauer objevil shodu mezi genitivem a lokálem. Koncovka *-a* v druhém pádě byla předurčením pro koncovku *-ě* v šestém pádě (*bez chlév-a, v chlév-ě*). Daná tvarová korespondence se zachovala dodnes. O-kmeny střední se vyvinuly z původně jednotných o-kmenů rodově nediferencovaných. Jelikož střední rod nerozlišuje životnost a neživotnost, vliv u-kmenové deklinace byl slabší. Nejfrekventovanější koncovkou pro vzor město je koncovka *-e/ě*. Koncovka *-u* přešla od mužského u-kmene

¹¹ Lokálové konstrukce ve větě, s. 71

¹² Vážný, V.: Historická mluvnice česká II. Tvaroslovní část. Skloňování, s. 21-42

a často se vyskytuje po předložce *po* (*po tělu, po městu*). Neutra, která končí na velární finálu, mají variantní podobu *-u/e(ě)*, jako například *břichu-břiše*.¹³

Historická mluvnice ukazuje, jaké hlavní tendence byly předurčeny vývojem jazyka. Polymorfie koncovek v mužském rodě na rozdíl od středního je mnohem výraznější, jelikož se tady uplatňuje kategorie životnosti a neživotnosti. Pro preferenci koncovky též hraje roli zakončení kořene slova a využití konkrétní předložky.

1.2 Zpracování polymorfie v jazykových příručkách

1.2.1 *Nauka o českém jazyku Vladimíra Šmilauera*

Český lingvista **Vladimír Šmilauer** ve své knize **Nauka o českém jazyku** píše, že nalézt systém v polymorfii šestého pádu je skoro nemožné, lze pouze určit jisté tendence. Pro mužský rod existuje několik základních trendů. Za prvé je to pádová korespondence, dále kritérium novosti (slova nová a nedávno přejatá přebírají koncovku *-u*, například *v ringu*), důležitost příkládá i zakončení kořene slova (aby nedocházelo k palatalizaci po *g, k, ch, h, r* je koncovka *-u*: *ve vlaku, při náletu, ve sněhu*). Existuje však skupina slov, která dopouští jak změkčení, tak i zachování původní hlásky: *v rybníku i v rybníce, na plotě i o plotu*. Vladimír Šmilauer doporučuje, jak se chovat v praxi při výběru koncovky. Píše, že „ve většině případů je koncovka *-u*, často ovšem vedle *-e*. Pouze *-e* má jen malý počet slov: *v dole, v domě, na dvoře, na hřbitově, v chlévě, v hřebčíně, v klášteře, na klíně, na komíně, v kostele, v koutě, v lese, ve mlýně, na mostě, v národě, při obědě, na ostrově, v sále, ve sklepě, v Sokole, ve státě, na stole, na stropě, ve světě, v úřadě, na venkově, na záchodě, v životě*.“¹⁴

Pro střední rod byl použit vzor *město (městě)* Pojednání o koncovkách je rozděleno na několik kapitol: první pojednává o slovech končících pouze na *-e/ě*, druhá o slovech končících na *-u*, třetí se věnuje oběma zakončením. Základní faktor jsou souhlásky, které jsou před koncovkou, například jména na *-dlo*, na *g, k, ch, h*. Občas je uveden seznam slov pro určitou koncovku, třeba jenom s *-e/ě* jsou slova *hnízdo, bláto, město, dno, humno, lůno, prkno, seno, stříbro, čelo, kolo, křeslo, máslo, sádlo, sklo, světlo*.

Zvláštní část se zaměřuje na zeměpisná jména. Jak u jmen obecných, tak i u toponym funguje pádová korespondence. Koncovku *-e/ě* tak mají jména na *-ník*: *Braník*,

¹³ Lokálové konstrukce ve větě, s.77

¹⁴ Šmilauer, Vl.: *Nauka o českém jazyce*, s.152

Dubrovnik, Lipnik, zdomácnělá jména na *-berk, -burk*, jako *Rožmberk, Vamberk, Vimperk*, slovanská jména na *-sk*, například *Minsk, Jakutsk, Donetsk*. Ke koncovce *-u* se inklinují zeměpisná jména na *-án*: *Balkán, Jordán, Vatikán*, na *-ent*: *Orient, Trident*, na *-on*: *Cejlon, Lisabon, Washington*.

Vladimír Šmilauer ve své knize dochází k závěru, že pouze koncovku *-e/ě* má jen uzavřená skupina slov, kterou též vyjmenoval. Ostatní slova mají buď samotnou koncovku *-u*, nebo ji občas doplňuje její konkurent *-e/ě*. Na základě toho tvrzení si můžeme vyvodit závěr, že užíjeme-li koncovku *-u* (s výjimkou vyjmenovaných slov končících pouze na *-e*), chybu pravděpodobně neuděláme. Základní tendence, které autor sleduje, doprovází hojným počtem příkladů.

1.2.2 Stručná mluvnice česká B. Havránka a A. Jedličky

Jednou z univerzálních a osvědčených jazykových příruček pro žáky a učitele je **Stručná mluvnice česká** od **Bohuslava Havránka** a **Aloisa Jedličky**. Daná publikace by měla sloužit k seznámení s českou gramatikou a zároveň pro rychlou orientaci při řešení jazykových problémů. Podívejme se, jak popisuje Stručná mluvnice česká mnohotvárnost lokálu mužského a středního rodu vzoru *hrad* a *město*.

V šestém pádě mužská neživotná jména tvrdého vzoru mají trojí koncovku (*na hradě, v lese, na zámku*). V poznámce níže se uvádí, že existuje neurčitá skupina slov, která má obojí koncovku (*o českém jazyku i jazyce, v rozhlasu i v rozhlase, v mužském rodě i rodu*). Není opomenuta i korespondence genitivu a lokálu: „jména mají koncovku *-e*, a to zpravidla ta, která mají v druhém pádě jednotného čísla koncovku *-a*: *v lese, ve mlýně, v komíně, na světle, po obědě*, je tomu tak i u vlastních jmen místních: *v Benešově, Kojetíně, Berouně, Táboře*.“¹⁵ Důležité je, jakým konsonantem končí slovo. Je pravidlem, že je u jmen na *-k, -g, -h, -ch* a dále na *-r* základní koncovkou *-u*, například *v domku, na jihu, v prachu, v dialogu, na výboru*.

U středního rodu se objevuje též trojí koncovka (*ve městě, na kole – v městečku*). Pro kolísání v daném případě je důležitým faktorem zakončení slov. „V šestém pádě jednotného čísla je koncovka *-u* pravidlem u jmen zakončených na *-ko, -go, -ho, -cho*, jako *v městečku, oku, jhu, Kongu, uchu*, dále bývá u jmen na *-ro*, například *v mokru, vedru, o péru*, na *-mo, -ivo, -stvo*, například *v pásmu, barvivu, na ministerstvu*, a

¹⁵ Havránek, B. – Jedlička, A.: Stručná mluvnice česká, s. 63

jednotlivě, například *po ránu, v chladnu, po právu, v tempu*.¹⁶ Zakončení na *-dlo a -lo* vyžaduje koncovku *-e (ě)*, například *v divadle, po jídle, na kole, na čele*. Jsou však případy, kdy se můžou obě koncovky uplatnit, jako *v mléku i v mléce, v pouzdru i v pouzdře, ve jménu i ve jméně*. Občas je volba koncovky vázána na jisté spojení, jelikož výrazy nabývají rázu idiomatického: *na jaře, po jaru, v létě, po létu* atd.

Ve své knize Bohuslav Havránek a Alois Jedlička stručně popisují kolísání v šestém pádě. Ze začátku uvádějí tři možné koncovky u každého vzoru. Dále se zabývají odchylkami ve skloňování. Důraz však kladou na zakončení slova, jakožto základní faktor při výběru koncovky. Jendou větou však poukazují i na faktor ustálenosti.

1.2.3 O češtině pro Čechy A. Jedličky

Alois Jedlička synonymním koncovkám lokálu věnoval větší pozornost ve své jazykové příručce **O češtině pro Čechy**. Je určena převážně jazykovým profesionálům, kteří musejí umět obcházet nástrahy češtiny pro detailnější studium dané problematiky. Upozorňuje na „stinné stránky“ novodobého jazyka. Publikace si klade za cíl ne mechanický popis, ale důkladné studium složité morfologické otázky.

I zde je zmíněno pravidlo Jana Gebauera o korespondenci druhého a šestého pádu. Kromě klasických příkladů jsou zde uvedeny i některé zajímavosti. Bere například v úvahu, že jedno slovo může mít i několik významů. A to potom může mít vliv na jeho následující skloňování. „Podstatné jméno *klín* má dvojí základní význam: znamená-li, spodní část lidského trupu, spodní díl zástěry, má ve druhém pádě koncovku *-a* a v šestém pádě zcela zákonitě koncovku *-ě* (*dítě sedí matce na klíně*), znamená-li dřevěný klín, pak má ve druhém pádě koncovku *-u* a také v šestém pádě jen tuto koncovku *-u* (*u dřevěného klínu – na dřevěném klínu*).“¹⁷ Výběr koncovky nezáleží pouze na sémantice, ale i na dobovém úzu. V 19.století slovo *národ* mělo tvary s koncovkou *-u* ve druhém a zákonitě i v šestém pádě. To dokazuje i název monumentálního díla Františka Palackého „*Dějiny národu českého*“. Proto bychom mohli odvozovat, že spojení *v národu* bylo absolutně tolerováno. Postupem času slovo *národ* nabylo novou kodifikací, proto běžně používáme tvary s *-a* v genitivu a s *-ě* v lokálu: *minulost českého národa, v českém národě*. Korespondence mezi pády je v daném případě velmi pevná. Existují však vymezené významové skupiny, které se

¹⁶ Havránek, B. – Jedlička, A.: *Stručná mluvnice česká*, s.71-72

¹⁷ Jedlička, A.: *Skloňování jmen, jeho dnešní stav a vývojové tendence*, s.101

této zákonitosti vymykají. Alois Jedlička uvádí například jména měsíců (*od ledna, února – v lednu, v únoru*).

Nejednou autor klade důraz na sémantickou stránku slova. Jména s významem místního určení mají koncovku *-e/ě*. Užijeme-li stejné slovo v jiném významu než místním, tvar slova se může změnit: *sportovci zvítězili v Mnichově* (zvítězili závod, který se konal ve městě Mnichov), ale *beseda o Mnichovu* (beseda o mnichovském diktátu).

Výběr koncovky je též předurčen i formální stránkou. Ke kolísání například dochází u slov na *-pis* (*v cestopise i cestopisu*), u cizích jmen na *-us* (*v autobuse i autobusu*), na *-at* (*v kombinátě i kombinátu*). „Zřetel k formální stránce slova se projevuje i v tom, že se jazyk někdy vyhýbá té koncovce, která by vedla k jednotvárnému opakování hlásek: *v bezu, ve vřesu, na jezu, na chmelu, na Pradědu*.“¹⁸ V některých případech ovšem proti této snaze působí jiný činitel, kterým může například být pádová korespondence (*z lesa – v lese*).

Pro střední rod je určujícím činitel formální. Jména na *-ko, go, -ho, -cho, -ru, -stvo, -ivo, -mo* mají koncovku *-u*. Naproti tomu zakončení na *-e* mají jména na *-dlo, -lo, -to*. Výjimky ze stanovených pravidel nejsou časté. Některá spojení jako *na jaře, v mléce* tvoří ustálené předložkové výrazy.

Jazyková příručka od lingvisty Aloisa Jedličky *O češtině pro Čechy* a konkrétně kapitola *Skloňování jmen, jeho dnešní stav a vývojové tendence* je ideálním doplňkem ke *Stručně mluvnici češtiny* pro hlubší pochopení těžkého systému české deklinace. Nabízí srozumitelné vysvětlení jednotlivých gramatických jevů. Velký počet příkladů přispívá k lepšímu porozumění teoretické části.

1.2.4 Mluvnice češtiny – Tvarosloví

Druhý díl **Mluvnice češtiny** vydané Akademií věd se zabývá tvaroslovím. Šestý pád se snaží popsat co nejstručněji. Odůvodňuje to tím, že nechce nekonečným popisem zmátnout adresáta. Jazykové příručky a výkladové slovníky se „snaží popsat současný stav pomocí výčtů jednotlivých jmen a relativně působících činitelů, vzniká tak komplikovaný obraz.“¹⁹ Autoři publikace se zaměřují na činitele syntaktické (slovo ve funkci objektu má koncovku *-u*, ve funkci příslovečného určení *-e/ě*), na původ slova

¹⁸ Jedlička, A.: Skloňování jmen, jeho dnešní stav a vývojové tendence. In: *O češtině pro Čechy*. Orbis, Praha 1960, s.103

¹⁹ *Mluvnice češtiny* (2). Academia, Praha 1986, s.305

(koncovka -u je velmi typická pro slova cizího původu), nebo na rozdílný regionální úzus (Morava preferuje -e/ě, Čechy zase -u).

1.2.5 Příruční mluvnice češtiny

V devadesátých letech vyšla nová moderní mluvnice současného českého jazyka. Kolektiv autorů společnými silami vydal v nakladatelství Lidové noviny **Příruční mluvnici češtiny**. Je to obsáhlá publikace, pojednávající o všech rovinách jazyka: hláskách, výslovnosti, tvoření slov, stavbě věty, stylu a samozřejmě o časování a skloňování.

V tabulce se skloňováním vzorů mužského rodu neživotného se uvádí trošku odlišný pohled než v ostatních mluvnících. Na polymorfii se totiž upozorňuje jinak a také hned na začátku v základní tabulce vzorů: *o hrad -u/ě, ostrov-ě/u, domečk-u*. Nelze si nepovšimnout daného pořadí koncovek. Uvedení u vzoru *hrad* hned dvou koncovek je jistě novum. Ukazuje, že i u tak samozřejmých případů může docházet k užití dvojtvarů. Již při letném pohledu je zde zřejmé, že koncovka -u převládá. Není uveden ani jeden příklad, který by měl pouze koncovku -e/ě. V dalším pojednání autoři ještě jednou ukazují na dominantní postavení -u: „u abstrakt a nověji tvořených či nověji užívaných maskulin jednoznačně převládá v L sg. -u: *u zápočtu, ve smyslu, ve hřmotu, o antigenu, o saténu, v amalgamu, síranu, oxidu, katedru* atd.“²⁰ Z daného tvrzení vyplývá, že je vývojově koncovka -u silnější a progresivnější.

Nelze však opomenout případy, které stále ještě vyžadují koncovku -e/ě. Jsou to slova dost frekventovaná, jelikož tvoří slovní jádro českého jazyka: *na ostrově, v komíně*.

Polymorfie je vysvětlována důvodem diferenciací různých významů: „význam místa od významu času, konkrétum od abstrakta: *v průjezdě (domu) – při průjezdu kolony městem, na západě – po západu slunce, na východě – po východu slunce, ve výkladě – při výkladu*.“²¹ Při významu adverbialním místním je typická koncovka -ě, při významu objektovém koncovka -u.

Uvedené paradigma u středního rodu (*o měst-ě, jablk-u*) ukazuje též na tvarovou variantnost. Kromě sufixálního faktoru (po příponách -dlo, -stvo, -ko, -čko, -ivo bývá často koncovka -e) hraje diferenciacní roli i faktor sémantický. „Názvy konkrét užitých v adverbialním významu mívají na rozdíl od významu objektového koncovku -e/ě: *o*

²⁰Karlík, P.-Nekula, M.-Rusínová, Zd.: Příruční mluvnice češtiny, s. 253

²¹Tamtéž, s. 253.

hnízdě – na hnízdě, o stříbře – na stříbře, o papíru – na papíře, o břichu – na břiše. Přitom je v tomto protikladu pevnější pozice koncovky *-e* v adverbiálním užití než pozice koncovky *-u* v objektovém užití, ta může být pod vlivem vyšší frekvence adverbiálních významů.²² Tato úvaha je velice zajímavá a zároveň vzácná pro klasické jazykové příručky. Připouští, že opouštějící své pevné pozice koncovka *-e* může naopak sílit za jistých podmínek, kterými jsou v daném případě adverbiální významy místní.

Vlastní jména středního rodu se chovají podobně jako apelativa. Po velárách převládá koncovka *-u*: v *Kongu*, v *Sohu*, ve *Veselíčku*. Distribuce koncovek podléhá podobným tendencím jako v lokálu singuláru u maskulin.

1.2.6 Mluvnice současné češtiny V. Cvrčka a kol.

V tomto roce vyšla nová mluvnice češtiny, která se opírá o korpusový materiál. **Mluvnice současné češtiny od Václava Cvrčka a kolektivu** se pokouší o moderní přístup ke zpracování mluvnici. Nový je i výběr deklinačních vzorů. Pro substantiva mužského rodu neživotná se používá vzor *list* a podvzor *les*. V tabulce skloňovacích paradigmat jsou uvedeny dva tvary pro šestý pád jednotného čísla: *o list-u/list-ě*. V poznámce níže se uvádí, že je v psané češtině koncovka *-u* zastoupena v 67%, kdežto *-ě* v 33%. Mluvená čeština má podobné údaje: 62% pro *list-u* a pro *list-ě* je 38%. Jako základní koncovka se prosazuje *-u*, jelikož v současné češtině „*ji* má, aspoň jako variantu, naprostá většina podstatných jmen patřících ke vzoru *list*.“²³ V mluvnici jsou vymezena přibližná pravidla pro distribuci koncovek.

„(1) Koncovku *-ě(e)* mají

- a) mnohá frekventovaná substantiva běžné slovní zásoby, vč. názvů obcí,
- b) varianty užívané ve frekventovaných ustálených spojeních.

(2) Koncovku *-u* mají

- a) často substantiva abstraktní nebo méně frekventovaná
- b) často substantiva nově přejetá nebo vytvořená, popř. nově rozšířená,
- c) až na výjimky substantiva zakončená na *-g*, *-h*, *-ch*, *-k*, *-m*, *-p* a *-r*.²⁴

Pravidla, uvedená výše, nemusí fungovat stoprocentně, jsou pouze orientační. Dokazuje to i případ abstrakt *jih*, *sever*, *západ*, *východ*. *Na severu a jihu*, ale *na západě a východě*.

²² Karlík, P.-Nekula, M.-Rusínová, Zd.: Příruční mluvnice češtiny, s. 264

²³ Cvrček, V. a kol.: Mluvnice současné češtiny, s. 165

²⁴ Cvrček, V. a kol.: Mluvnice současné češtiny, s. 165

Důležité místo v lokálové polymorfii v této publikaci zauímají ustálená nebo frekventovaná spojení. Přitom je pro idiomatické vyjádření velmi typická koncovka *-e/ě*, jako například *v roce, na Pražském hradě, v případě, na základě*. U podobných spojení, ale méně frekventovaných, se občas také může objevit i koncovka *-u*: o *Pražském hradu, o případě*.

Odstupující koncovce *-e* je věnována dále tabulka jejího frekvenčního užití. Je rozdělena na slova, která vždy mají koncovku *-e*, dále zpravidla nebo často, zřídka nebo skoro nikdy. V tabulce je uvedeno přes sto běžně frekventovaných slov.

Pro substantiva středního rodu je uveden klasický vzor *město*. Má koncovky *-u* a *-ě*. U procentního rozdělení se uvádí 74% pro tvar *měst-ě* a 26% pro tvar *měst-u* v psané češtině, v mluvené podobě je to 79% pro *-ě* a 21 % pro *-u*. I když se zdá, že procentně v daném případě převažuje koncovka *-ě*, v běžné praxi má většina neuter dané skupiny koncovku *-u*. Zakončení na *-e* je typické pro velmi frekventovaná slova. Následující tabulka, která se podobá tabulce s mužským rodem, dané tvrzení dokazuje. Na ustálená spojení je nahlíženo podobně jako u mužského rodu. Frekventovaná spojení mají u sebe *-e*, u méně frekventovaných dochází ke kolísání : *na jaře, ve městě, na místě, v autě, ale o městě/u, po městě/u, o Brně/u*. Spojení *ve jménu* a *ve jméně* mají rozdíl sémantický, v prvním má význam abstraktní, v druhém konkrétní: *ve jménu Božím, ve jméně jsou chyby*. Proto se při výběru koncovky u idiomatických spojení kromě faktoru frekvenčního může zapojit i faktor sémantický.

1.3 Závěr

V první kapitole své bakalářské práce jsem si vybrala základní mluvnice a jazykové příručky českého jazyka: *Nauka o českém jazyku* (VI. Šmilauer), *Stručná mluvnice česká* (B. Havránek, A. Jedlička), *O češtině pro Čechy* (A. Jedlička), *Mluvnice češtiny* (2) (vydána Akademií věd), *Příruční mluvnice češtiny* (autoři z Masarykovy univerzity), *Mluvnice současné češtiny* (V. Cvrček a kol.). Nahlédla jsem též do historické mluvnice, která mi pomohla pochopit vývojové souvislosti dané problematiky. Polymorfii koncovek v šestém pádě věnuje pozornost každá z uvedených publikací. Porovnáme, jak české gramatiky ukazují na konkurenci mezi koncovkami *-u* a *-e/ě*. Do tabulky není zahrnuta publikace *O češtině pro Čechy* od Aloisa Jedličky, jelikož tam nejsou uvedena deklinační paradigmatata.

Nauka o českém jazyku	Stručná mluvnice česká	Mluvnice češtiny (2)	Příruční mluvnice češtiny	Mluvnice současné češtiny
hradu, hradě	(na) hradě, zámku	hrad: -u, -u/ě(e), -ě(e)	o hrad-u/ě, ostrov-ě/u, domečk-u	o list-u/list-ě
městě, věku	ve městě, -u	město: -ě(e), u/ě(e), -u	o měst-ě, jablk-u	o měst-u/měst-ě

Z dané tabulky je vidět, že u mužského rodu neživotného v šestém pádě se objevují dvě až tři koncovky (počítáme-li koncovky *-e* a *ě* jako odlišně). Na prvním místě převažuje zakončení na *-u*, i když *Stručná mluvnice česká* koncovku *-ě* uvádí na začátku. Kromě základního vzoru *hrad* se občas objevují i podvzory, jako *zámek*, *ostrov*, *domeček*. Novější mluvnice odchází od klasického deklinačního vzoru a nahrazuje ho slovem *list*. U středního rodu jako první se uvádí koncovka *-ě*, *Mluvnice současné češtiny* dává však přednost *-u*.

Kromě základního uvedení koncovek v šestém pádě se dále pojednává o činitelích a faktorech, které ovlivňují výběr koncovky. Jedním z nejčastějších faktorů, na který se upozorňuje, je pádová korespondence mezi genitivem a lokálem. V jazykové příručce *O češtině pro Čechy* danému činiteli Alois Jedlička věnuje velkou pozornost. Bere například v úvahu i to, že slovo může mít několik významů a to následně může mít vliv i na jeho skloňování (*dítě sedí matce na klíně, na dřevěném klínu*). Formální činitel nebo sufixální faktor skoro nikde není opominut. Zakončení kořene slova hraje zvlášť důležitou funkci u neuter, kde tento činitel je většinou pro výběr koncovky rozhodující. V *Příruční mluvnici české* syntaktická funkce ve větě je též rozhodujícím faktorem: jinak se chovají slova ve funkci příslovečného určení místa a jinak ve funkci objektu. *Mluvnice češtiny (2)* ukazuje na rozdíly v používání koncovek na Moravě a v Čechách, regionální úzus se ve dvou částech republiky liší. *Mluvnice současné češtiny* od Václava Cvrčka neopomíná většinou málo zmiňovaný faktor, a to jsou ustálená spojení nebo idiomy. Právě tady je velmi široké pole působnosti pro koncovku *-e/ě*.

Je vidět z rozboru vybraných mluvnic, že pro výběr koncovky nejsou striktně určena pravidla. Existuje však široké spektrum tendencí, kterými se při správném rozhodování můžeme řídit.

2. Zastoupení koncovek vybraných slov v Českém národním korpusu a v Pražském mluveném korpusu

Jak už bylo řečeno v první kapitole, v šestém pádě rodu mužského a středního se vyskytují dvě možné koncovky: *-e/ě* a *-u*. V českých mluvnicích jsou popsány jako určité alternativy: pro správný výběr existuje několik tendencí, ne však vymezená stoprocentní pravidla. České jazykové příručky a mluvnice se soustřeďují hlavně na popsání činitelů a faktorů, které ovlivňují výběr koncovky. Dokládají svoje tvrzení příklady, které se v publikacích často opakují. Spektrum vybraných slov není dost široké a jejich počet je dost omezený. Proto se v dalších kapitolách této práce hlavní tendence daného gramatického jevu budou zkoumat na základě korpusového materiálu.

2.1. Jazykové korpusy

Na začátku devadesátých let minulého století se pro lingvistické bádání začaly vytvářet jazykové korpusy, tj. soubor počítačově uložených textů (v případě mluveného jazyka – přepisu záznamu mluvy).²⁵ Digitální podoba usnadňuje rychlejší a snadnější práci s jazykovým materiálem. Korpus pomáhá lingvistovi ve vyhledávání slov, idiomatických spojení, v zjištění frekvence výskytu určitého gramatického jevu, v zjištění původního textového zdroje.

Dnes existující paralelní nebo vícejazyčné korpusy obsahují texty v různých jazycích a přispívají k vytváření překladových slovníků. Jazykové korpusy se dělí na synchronní a diachronní. První sledují jazyk v krátkém časovém úseku, druhé se naopak zaměřují na jazyk v různých fázích jeho vývoje.

V České republice se budováním korpusů českého jazyka zabývá *Ústav Českého národního korpusu*, který byl vytvořen v roce 1994. Specializuje se především na psanou češtinu. Kromě výzkumné činnosti se zabývá též školením studentů a dalším rozvojem korpusové lingvistiky.

Pro účely své práce vycházím z jazykového korpusu SYN2005. Je to žánrově vyvážený korpus, který obsahuje primárně texty z roku 2000-2004. Při vyhledávání se dají využít morfologické značky a lemmatizace (hledání podle základního tvaru slova). Velikost korpusu je 100 milionů slov.²⁶

²⁵ <http://www.korpus.cz/>

²⁶ <http://www.korpus.cz/struktura.php>

2.2. Zastoupení koncovek *-e/ě* a *-u* v SYN2005

Na začátku se podíváme na zastoupení koncovek *-e/ě* a *-u* u mužského rodu neživotného a u rodu středního. Jelikož u konečného počtu, který nám poskytne korpus, dochází k opakování slov, podíváme se též na počet lemmat (lemma je základní tvar slova). Zjištěné poznatky porovnáme.

Maskulina inanimata:

[word=".*[eěu]"&tag="N.IS6.*"] – 925 882, lemma – 17 576

[word=".*[eě]"&tag="N.IS6.*"] – 294 856 (32%), lemma – 3 064 (~17%)

[word=".*u"&tag="N.IS6.*"] - 631 026 (68%), lemma – 15 172 (~86%)

Neutra:

[word=".*[eěu]"&tag="N.NS6.*"] – 234 908, lemma - 4 847

[word=".*[eě]"&tag="N.NS6.*"] – 114 875 (49%), lemma – 838 (~17%)

[word=".*u"&tag="N.NS6.*"] - 120 033 (51%), lemma – 4 177 (~86%)

Hned na první pohled je vidět, že je u mužského rodu neživotného dominance koncovky *-u* je velmi výrazná. 68% nad 32% dokazuje převažující postavení *-u* nad *-e/ě*. Daná diference se objevuje jak u počtu všech koncovek v korpusu, tak i u počtu lemmat. Jiná situace je u středního rodu, kde nám obecný počet vykazuje skoro rovnoprávné postavení, když počet lemmat projevuje velice výrazný rozdíl (stejný výsledek je i u mužského rodu). Z toho lze vyvodit, že je koncovka *-e/ě* u středního rodu pravděpodobně příznačná pro omezený okruh slov, který je ale v zastoupeném korpusu velice frekventovaný.

2.3. Vybrané skupiny slov v korpusu SYN2005

Pro detailnější výzkum konkurence koncovek *-u* a *-e/ě* se podíváme na vybrané skupiny slov v korpusu SYN2005 a v Pražském mluveném korpusu. Pražský mluvený korpus je prvním korpusem mluvené češtiny a zachycuje autentickou mluvenou češtinu z oblasti Prahy a jejího okolí. Velikost Pražského mluveného korpusu je 675 000 slov, což v porovnání s korpusem SYN2005 je dost malý počet. Proto při srovnávání zjištěných poznatků pro objektivnější posuzování bude se také uvádět frekvence daného lexému.

Slova, se kterými se pracuje, byla rozdělena do tří skupin: jména obecná domácího původu, jména obecná cizího původu a toponyma. V první je uvedeno třicet

slov, v dalších dvou po patnácti. Tím pádem v každém rodě bylo prozkoumáno 60 slov, která byla vybrána náhodně. Hlavním kritériem při jejich výběru byla frekvence. Slova jsou pro přehlednost zahrnuta do tabulky od frekvence nejvyšší k nejnižší. V tabulce jsou uvedeny dva korpusy: SYN2005 a Pražský mluvený korpus (PMK). Jelikož dané korpusy mají rozdílný počet výchozích slov (100 000 000 a 675 000), bude se počítat i frekvenční distribuce každého uvedeného slova. Tu spočítáme tak, že vydělíme počet výskytů daného slova výchozím počtem slov v korpusu a vynásobíme jedním milionem proto, abychom se zbavili zbytečných nul. Například tvar *životě* v SYN2005 je zastoupen 14281krát, jeho frekvenci zjistíme tak: $14281 / 100000000 \times 1000000$. To dává 142,81. V PMK stejný tvar má počet 119. Ten se na první pohled může zdát velmi nízký. Musíme však stále mít na zřeteli to, že dané číslo bylo zjištěno z výchozího počtu 675 000 slov. A když se pak podíváme na frekvenci daného tvaru, uvidíme, že v porovnání s korpusem SYN2005 má v PMK dokonce i vyšší frekvenci, a to 176,29. Proto při paralelním srovnávání výsledků dvou vybraných korpusů rozhodujícím bude právě frekvence tvarů, ne jejich jednotlivé zastoupení v konkrétním korpusu.

2.3.1 Jména obecná domácího původu mužského rodu

Slovo SYN2005	-e/ě	-u	Frekv. -e/ě	Frekv. -u	Slovo PMK	-e/ě	-u	Frekv. -e/ě	Frekv. -u
rok	67413	191	674,13	1,91	rok	75	3	111,1	4,4
případ	37056	1442	370,56	14,42	případ	86	3	127,41	4,4
svět	24129	22	241,29	0,22	svět	31	1	45,9	1,48
život	14281	39	142,81	0,39	život	119	0	176,29	0
základ	14899	234	148,99	2,34	základ	12	1	17,8	1,48
trh	0	11322	0	113,22	trh	0	10	0	14,8
smysl	0	10174	0	101,74	smysl	0	64	0	99,2
dům	9563	57	95,63	0,57	dům	38	121	56,29	179,2
průběh	0	9559	0	95,59	průběh	0	2	0	2,96
pořádek	0	7687	0	76,87	pořádek	0	90	0	133,3
obal	18	481	0,18	4,81	obal	0	0	0	0
úhel	0	498	0	4,98	úhel	0	0	0	0
výbuch	0	495	0	4,95	výbuch	0	0	0	0
dav	0	482	0	4,82	dav	0	2	0	2,96
názor	0	480	0	4,8	názor	0	0	0	0
popis	3	460	0,03	4,6	popis	0	0	0	0
chlad	0	318	0	3,18	chlad	0	0	0	0
vývoz	0	316	0	3,16	vývoz	0	0	0	0
národ	170	51	1,7	0,51	národ	1	0	1,48	0
únos	0	110	0	1,1	únos	0	0	0	0
koloběh	0	67	0	0,67	koloběh	0	0	0	0
poklad	0	65	0	0,65	poklad	0	0	0	0
obrys	3	60	0,6	0,03	obrys	0	0	0	0
přesah	0	17	0	0,17	přesah	0	0	0	0
plát	0	15	0	0,15	plát	1	1	1,48	1,48
dvojstup	0	14	0	0,14	dvojstup	0	0	0	0
záchyt	0	10	0	0,1	záchyt	0	0	0	0
hrášek	0	10	0	0,1	hrášek	0	0	0	0
dotisk	0	6	0	0,06	dotisk	0	0	0	0
kamének	0	2	0	0,02	kamének	0	0	0	0

2.3.2 Jména obecná cizího původu mužského rodu

Slovo SYN2005	-e/ě	-u	Frekv. -e/ě	Frekv. -u	Slovo PMK	-e/ě	-u	Frekv. -e/ě	Frekv. -u
film	0	4132	0	41,32	film	0	19	0	28,14
styl	0	2532	0	25,32	styl	0	5	0	7,4
klub	0	2318	0	23,18	klub	0	4	0	5,92
parlament	113	1323	1,13	13,23	parlament	0	2	0	2,96
text	0	1581	0	15,81	text	0	2	0	2,96
rytmus	0	883	0	8,83	rytmus	0	0	0	0
horizont	5	792	0,05	7,92	horizont	0	0	0	0
objekt	0	779	0	7,79	objekt	0	0	0	0
dokument	0	476	0	4,76	dokument	0	0	0	0
exil	0	468	0	4,68	exil	0	1	0	1,48
džíp	0	105	0	1,05	džíp	0	0	0	0
maraton	0	42	0	0,42	maraton	0	0	0	0
glóbus	0	13	0	0,13	glóbus	0	0	0	0
imperativ	0	13	0	0,13	imperativ	0	0	0	0
interes	0	3	0	0,03	interes	0	0	0	0

2.3.3 Toponyma mužského rodu

Slovo SYN2005	-e/ě	-u	Frekvence -e/ě	Frekvence -u	Slovo PMK	-e/ě	-u	Frekvence -e/ě	Frekvence -u
Řím	1542	24	15,42	0,24	Řím	2	0	2,96	0
Washington	1	1228	0,01	12,28	Washington	0	0	0	0
Madrid	39	452	0,39	4,52	Madrid	0	0	0	0
Hamburk	0	478	0	4,78	Hamburk	0	2	0	2,96
Prostějov	458	4	4,58	0,04	Prostějov	1	0	1,48	0
Chomutov	456	0	4,56	0	Chomutov	0	0	0	0
Zéland	65	160	0,65	1,6	Zéland	0	1	0	1,48
Temelín	143	79	1,43	0,79	Temelín	0	0	0	0
Benešov	218	1	2,18	0,01	Benešov	1	0	1,48	0
Orleans	1	147	0,01	1,47	Orleans	0	0	0	0
Vatikán	2	144	0,02	1,44	Vatikán	0	0	0	0
Rožnov	133	0	1,33	0	Rožnov	1	0	1,48	0
Tábor	548	4	5,48	0,04	Tábor	2	0	2,96	0
Kursk	0	14	0	0,14	Kursk	0	0	0	0
Marienbad	0	6	0	0,06	Marienbad	0	0	0	0

Při práci s Pražským mluveným korpusem se ukázalo, že velká část vybraných slov není zastoupena, nebo se vyskytuje s danou koncovkou v jiném pádě (genitiv nebo dativ).

Za prvé se podíváme na procentní zastoupení koncovek v korpusech. V SYN2005 dvě koncovky se objevuje ve 22 případech (37%). Jednak jsou to velmi frekventovaná slova (*rok, případ, svět, život, základ, dům, národ*). Jednak toponyma, kdy ve většině případů slovo může mít jak koncovku *-u*, tak i *-e/ě*. Jiná situace je u slov cizího původu, tady je dubletní koncovka pouze u jednoho slova (*parlament*). U 60% prozkoumaných slov tj. ve 36 případech je koncovka *-u*. Významnou dominanci má u slov cizího původu. U dané skupiny je *-u* velmi progresivní. Koncovka *-e/ě* se samostatně skoro nevyskytuje. Výjimku tvoří toponyma *Chomutov* a *Rožnov*.

Výsledky z Pražského mluveného korpusu vykazují určité rozdíly. Koncovka *-u* má místo 60% pouze 48%. Tady byla zastoupena u 12 případů. Koncovka *-e/ě* má však v porovnání s korpusem SYN2005 zesílenou pozici. Velkou frekvenci má spojení v *životě*, které je zastoupeno 119krát. Dále následují toponyma *Římě, Prostějově, Benešově, Rožnově, Táboře*. Obě koncovky jsou u 24% slov, tj. v 6 případech.

Z daného procentního shrnutí výskytu koncovek *-e/ě* a *-u* u skupiny vybraných slov vyplývá, že je jak u psané, tak i u mluvené češtiny dominujícím zakončením *-u*. K rozdílu dochází u případů, kdy se vyžaduje jen koncovka *-e/ě* nebo kdy dochází k dubletním tvarům. V korpusu SYN2005 prakticky chybí samostatné postavení

koncovky -e/ě (3%), když naopak v PMK je to skoro 28%. Polymorfie tvoří zpravidla čtvrtinu (u SYN2005-37%, u PMK-24%). Rozkolísanost je velmi výrazná hlavně u toponym, dále u frekventovaných slov obecných. Malé procento rozkolísanosti je u slov cizího původu.

2.3.4 Jména obecná domácího původu středního rodu

Slovo SYN2005	-e/ě	-u	Frekv. -e/ě	Frekv. -u	Slovo PMK	-e/ě	-u	Frekv. -e/ě	Frekv. -u
místo	21586	56	215,86	0,56	místo	85	0	75,8	0
město	11546	26	115,46	0,26	město	265	0	392,5	4,4
čelo	6805	2	68,05	0,02	čelo	2	0	2,96	0
léto	6245	0	62,45	0	léto	30	0	44,4	0
kolo	4870	3	48,7	0	kolo	14	0	20,7	0
divadlo	3713	5	37,13	0,05	divadlo	29	0	42,96	0
jaro	4364	151	43,64	1,51	jaro	8	0	11,85	0
tělo	4270	9	42,7	0,09	tělo	8	0	11,85	0
světlo	3383	5	0,05	95,59	světlo	1	0	1,48	0
patro	2141	16	21,41	0,16	patro	17	0	25,18	0
dílo	2103	282	21,03	2,82	dílo	3	0	4,4	0
křeslo	1628	0	16,28	0	křeslo	1	0	1,48	0
jméno	1389	3	13,89	0,03	jméno	0	0	0	0
břicho	1161	103	11,61	1,03	břicho	3	0	4,4	0
jídlo	1189	480	0	4,8	jídlo	3	0	4,4	0
okno	1148	9	11,48	0,09	okno	1	0	1,48	0
máslo	906	1	9,06	0,01	máslo	0	0	0	0
sedadlo	0	0	8,82	0	sedadlo	0	0	0	0
středisko	0	812	0	8,12	středisko	0	3	0	4,4
ráno	387	802	3,87	8,02	ráno	0	1	0	1,48
sidlo	779	2	7,79	0,02	sidlo	0	0	0	0
jezero	677	94	6,77	0,94	jezero	1	0	1,48	0
letadlo	742	2	7,42	0,02	letadlo	1	0	0	0
sádlo	329	0	3,29	0	sádlo	0	0	0	0
dřevo	225	57	2,25	0,57	dřevo	1	0	1,48	0
prádlo	269	0	2,69	0	prádlo	0	0	0	0
struhadlo	173	0	1,73	0	struhadlo	0	0	0	0
prkno	143	3	1,43	0,03	prkno	0	0	0	0
potomstvo	0	28	0	0,28	potomstvo	0	0	0	0
žihadlo	4	0	0,04	0	žihadlo	0	0	0	0

2.3.5 Jména obecná cizího původu středního rodu:

Slovo SYN2005	-e/ě	-u	Frekv. -e/ě	Frekv. -u	Slovo PMK	-e/ě	-u	Frekv. -e/ě	Frekv. -u
centrum	0	4812	0	48,12	centrum	0	16	0	23,7
auto	2343	70	23,43	0,7	auto	12	1	17,77	1,48
muzeum	0	2318	0	23,18	muzeum	0	5	0	7,4
studio	0	1735	0	17,35	studio	0	3	0	4,4
stadium	0	992	0	9,92	stadium	0	0	0	0
pódium	0	971	0	9,71	pódium	0	1	0	1,48
gymnázium	0	662	0	6,62	gymnázium	0	12	0	17,77
ghetto	4	254	0,04	2,54	ghetto	0	0	0	0
video	0	213	0	2,13	video	0	1	0	1,48
vakuum	0	177	0	1,77	vakuum	0	0	0	0

sympóziium	0	4	0	0,04	<i>sympóziium</i>	0	0	0	0
fiasko	0	56	0	0,56	<i>fiasko</i>	0	0	0	0
terárium	0	40	0	0,4	<i>terárium</i>	0	3	0	4,4
plazma	139	0	1,39	0	<i>plazma</i>	0	0	0	0
embryo	0	15	0	0,15	<i>embryo</i>	0	0	0	0

2.3.6 Toponyma středního rodu

Slovo SYN2005	-e/ě	-u	Frekv. -e/ě	Frekv. -u	Slovo PMK	-e/ě	-u	Frekv. -e/ě	Frekv. -u
Německo	0	6627	0	66,27	<i>Německo</i>	0	20	0	29,62
Brno	5793	0	57,93	0	<i>Brno</i>	10	0	14,8	0
Česko	0	3956	0	3,956	<i>Česko</i>	0	0	0	0
Slovensko	0	2807	0	28,07	<i>Slovensko</i>	0	6	0	8,9
Rusko	0	2618	0	26,18	<i>Rusko</i>	0	0	14,8	0
Rakousko	0	2052	0	20,52	<i>Rakousko</i>	0	7	0	10,37
Rumunkso	0	510	0	5,1	<i>Rumunsko</i>	0	1	0	1,48
Tokyo	0	7	0	0,07	<i>Tokyo</i>	0	0	0	0
Libirecko	0	372	0	3,72	<i>Libirecko</i>	0	0	0	0
Zlínsko	0	350	0	3,5	<i>Zlínsko</i>	0	0	0	0
Chebsko	0	195	0	1,95	<i>Chebsko</i>	0	0	0	0
Borneo	0	66	0	0,66	<i>Borneo</i>	0	0	0	0
Ontario	0	32	0	0,32	<i>Ontario</i>	0	0	0	0
Furlandsko	0	7	0	0,07	<i>Furlandsko</i>	0	0	0	0
Sienna	4	0	0,04	0	<i>Sienna</i>	0	0	0	0

V korpusu SYN2005 jsou u jmen obecných domácího původu středního rodu nejvíce zastoupeny případy, kdy dochází ke dvojtvarům. Jsou však slova, která se vyskytují pouze s jednou z daných koncovek. Slova *léto*, *křeslo*, *sádlo* a *žíhadlo* mají pouze variantu s koncovkou *-e/ě*. Naopak je to u slov *středisko* a *potomstvo*, kde se preferuje koncovka *-u*. V Pražském mluveném korpusu k polymorfii nedochází. To je ten hlavní rozdíl. Dominující *-e/ě* má velmi silné pozice. Koncovka *-u* je stejně jako u SYN2005 typická pro slova *ráno* a *středisko*.

U slov cizího původu nebo u toponym se situace s konkurencí koncovek liší. Tady bezkonkurenčně převládá koncovka *-u*. Jsou však jednotlivé případy, kde se slovo užívá s koncovkou opačnou. Týká se to slov *Brno*, *Sienna* a *auto*.

Při paralelním srovnání korpusů SYN2005 a PMK lze konstatovat, že u slov cizího původu a u toponym nedochází k výrazným rozdílům. Tady v obou případech *-u* je velmi produktivní a má silnou pozici. U slov domácího původu se však ukazuje, že k polymorfii dochází mnohem častěji u SYN2005 než v PMK. U 31% slov se užívá jak koncovka *-e/ě*, tak i *-u*. V PMK k dané polymorfii nedochází. Při srovnání užití koncovky *-e/ě* v psané a v mluvené češtině (výsledky z korpusů SYN2005 a PMK) můžeme říct, že 59% je v korpusu PMK a 15% v SYN2005. Z toho lze vyvodit, že

v mluvené podobě značně převládá zakončení na *-e/ě*, zatímco naopak v psané češtině se buď vytlačuje koncovkou *-u*, nebo se s ní vyskytuje paralelně.

Vraťme se k prvním údajům, které jsme vyvodili na začátku. Byla to čísla, která se týkala výskytu koncovek *-e/ě* a *-u* u všech slov v korpusu SYN2005. Dívali jsme se též na počet lemmat a údaje jsme posléze uvedli v procentech. Zkusme porovnat dané údaje s těmi, které jsme zjistili u náhodně vybraných slov různé frekvence.

U mužského rodu neživotného dominující postavení v šestém pádě má koncovka *-u* (68%). U prozkoumaných slov 60% má též zakončení na *-u*. Většinu z nich tvoří slova cizího původu, značná část jsou také slova domácího původu. Koncovka *-e/ě* měla v prvních údajích 32%. U prozkoumaných slov měla však pouhých 3%. Tato nevyrovnanost se však vysvětluje tím, že 37 % slov měly u sebe paralelní výskyt koncovek. To znamená, že tato slova mohla mít jako koncovku jak *-e/ě*, tak i *-u*. Proto při rozdělení 37% na koncovku *-e/ě* připadá 21,5%, na koncovku *-u* 78,5%. Dané výsledky se shodují v tom, že v obou případech zhruba čtvrtina připadá na koncovku *-e/ě* a tři čtvrtiny na koncovku *-u*.

U středního rodu při porovnání zkoumaných údajů dochází ke značnému rozdílu. V prvním případě koncovka *-e/ě* dosáhla 49%, koncovka *-u* 51%. Zdá se, že dané koncovky mají skoro rovnoměrné postavení. Ale jinak je to u prozkoumaných slov, kde koncovka *-e/ě* byla zastoupena 32,5%, koncovka *-u* 67,5%. Dané výsledky hodně připomínají ty, které jsme měli u mužského rodu neživotného. Jenže tady se musíme obrátit k počtu lemmat z prvních údajů. Na koncovku *-e/ě* připadalo pouhé 17% ze všech lemmat. Právě to by mohlo vysvětlit danou nejasnost. Pravděpodobně do tabulek byla zahrnuta slova ze zbyvších 86% lemmat

2.4. Závěr

Na závěr bychom mohli říct, že u vybraných slov v Českém národním korpusu a v Pražském mluveném korpusu u mužského a středního rodu dochází ke značným rozdílům. Psaná čeština preferuje většinou buď polymorfii, nebo koncovku *-u*. Mluvená čeština avšak od polymorfie ustupuje a kromě dominující koncovky *-u* má i velkou skupinu slov s zakončením na *-e/ě*.

3. Kontextová podmíněnost koncovek

V první kapitole jsme se věnovali popisu koncovek *-e/ě* a *-u* u maskulin inanimat a u neuter v mluvnicích českého jazyka a v jazykových příručkách. V daných publikacích se popisovala konkurence daných koncovek z různých úhlů pohledů. Byla vyjmenována nejčastější kriteria, která mohou ovlivňovat preferenci jednoho zakončení nad druhým. Základními faktory byly formální (závislost na zakončení kořene slova), faktor novosti (u neologismů se prosazuje koncovka *-u*), pádová korespondence, faktor idiomatickosti a faktor syntaktický. V této kapitole se budeme věnovat třem vyjmenovaným faktorům. Napřed se podíváme na 4.1. faktor formální, dále na 4.2 pádovou korespondenci a na konci se budeme věnovat 4.3 faktoru ustálenosti.

3.1. Faktor formální

Sufixální faktor je podle Příruční mluvnic češtiny jedním z hlavních faktorů, který ukazuje, jak přípona slova může ovlivňovat následující výběr zakončení. Je hodně zastoupený u středního rodu. Sufixální faktor v daném případě má dominantní postavení. U Vladimíra Šmilauera v jeho *Nauce o jazyku*, v Příruční mluvnic češtiny, ve *Stručné mluvnic české* a též u Aloisa Jedličky a jeho příručky *O češtině pro Čechy* se uvádí, že slova na *-dlo*, *-lo*, *-to* mají koncovky *-e/ě*. Naopak slova na *-ko*, *-go*, *-ho*, *-cho* dále pak na *-mo*, *-stvo*, *-ivo* preferují koncovku *-u*. Zkusme daný faktor ověřit na základě korpusu SYN2005. Bude nás zajímat, jestli toto kritérium má stoprocentní platnost a jestli se na něj můžeme spoléhat při rozhodování pro správný tvar slova.

3.2 Střední rod

3.2.1 Přípony *-dlo*, *-lo* a *-to*

Začněme příponami *-dlo*, *-lo* a *-to*. Skupina slov, která má u sebe sufix *-dlo*, je hodně frekventována. Při vyhledávání v korpusu bylo zjištěno 236 lemmat s danou příponou. Pomocí daného schématu [word="*.dle"&tag="N.NS6.*"] si můžeme zjistit, že koncovka *-e* byla využita v 12866 případech u 134 lemmat. Například tvar *divadle* byl zastoupen až 4591krát, dále tvary *jídle*, *zrcadle*, *sedadle*, *sídle*, *letadle*, *hrdle*, *sedle*, *křídle*, *vozidle*, *sádle* a *prádle* měly frekvenci několika set výskytů. Při vyhledávání koncovky *-u* u slov na *-dlo* se zjistilo, že dané zakončení v SYN2005 je zastoupeno 54krát u 27 lemmat. Ve většině případů se jedná o jedinečný výskyt daného tvaru, jako například u slov *vozidlo*, *strašidlo*, *mazadlo*, *prostěradlo*, *čihadlo*, *vahadlo*, *plavidlo*,

chodidlo a tak dále. Tvary *divadlu, pravidlu, hrdlu, jídlu, kyvadlu, mýdlu* a *křídlu* se vyskytují několikrát. Ale při paralelním srovnání jsou to tak malá čísla, že s jistotou můžeme konstatovat, že je pro slova s ukončením *-dlo* v 6.pádě typická koncovka *-e*.

Slova středního rodu s zakončením *-lo* v daném korpusu tvoří skupinu 281 lemmat. To znamená, že jsou tato slova velmi frekventována v českém jazyce. Ze začátku si zjistíme, kolikrát je u nich zastoupena koncovka *-e*. U schématu [word="*.le"&tag="N.NS6.*"] použijeme negativní filtr pro odstranění už zjištěných slov na *-dlo*, aby nedošlo k opakování lexémů. To nám pak dává 30666 výskytů u 109 lemmat. Největší frekvenci mají slova *čelo, kolo, tělo, světlo, dílo, číslo, křeslo, máslo, sklo, teplo, peklo* a *řemeslo*. Při zjištění zastoupení koncovky *-u* kromě negativního faktoru u slov na *-dlo* použijeme též negativní faktor u slov latinského původu, která mají v 6. pádě ukončení *-le*, ale v nominativu mají místo *-lo -lum*, jako například ve slovech *curriculum* a *vestibulum*. Konečný výsledek nám ukazuje, že se u slov středního rodu na *-lo* koncovka *-u* vyskytla v 1230 případech u 119 lemmat. V porovnání s výsledky pro koncovku *-e* počet lemmat je o něco vyšší u koncovky *-u*. Více než polovinu tvoří slova cizího původu (*rogalo, kosmobalo, carovalo, opeculo, leporelo, tremolo, corralo, musicalo, zócalo, globalo, rotelo*) nebo toponyma (*Oslo, Selo, Rapallo, Kablo, Sankorálo*). Jestli dochází k opakování stejných slov, jako například *dílo, heslo, číslo, tělo, peklo*, tak frekvence s koncovkou *-e* je vždy mnohem vyšší. Srovnáme tvary *díle* a *dílu* (2044 ↔62). Po porovnání výsledků pro obě koncovky lze dojít k závěru, že je pro slova na *-lo* středního rodu v 6.pádě je příznačná koncovka *-e*, musí se však dávat pozor na slova cizího původu a toponyma, která naopak mají koncovku *-u*.

Velký počet slov středního rodu končí na *-to*. V korpusu SYN2005 je to 552 lemmat. Alois Jedlička ve své knize *O češtině pro Čechy* uvádí, že pro tuto skupinu je typická koncovka *-e/ě* v 6. pádě. V českém národním korpusu daná koncovka má výskyt 44544krát, což je velmi vysoké číslo. Tvoří ho však jenom 95 lemmat. Největší frekvenci mají slova *místo* (21592), *město* (12410), *léto* (6245), *auto* (2243), *konto* (802), *bláto* (316) a *zlato* (215). Pro správné výsledky u koncovky *-u* musíme ze začátku udělat negativní filtrování slov cizího původu, která v nominativu nekončí na *-to*, ale v lokálu mají *-tu* (*drama –dramatu, squat- squatu, perfektní-perfektní*). Koncovka *-u* by pak dělala 1453 výskytů u 71 lemmat. Mezi danými lemmaty stejně jak u slov na *-lo* jsou slova cizího původu s malou frekvencí (*sexteto, veto, kvinteto*,

paleto) anebo toponyma (*Puerto, Benevento, Sacramento*). Z toho je vidět, že u slov na *-to* dominující postavení v šestém pádě má koncovka *-e/ě*.

Slova středního rodu s zakončením na *-ko, -go, -ho, -cho*, dále také na *-mo, -stvo* a *-ivo* preferují v šestém pádě koncovku *-u*. Je to dáno především tím, že by u koncovky *-e/ě* docházelo k souhláskové alternaci, a tím ke změně konsonantů: *-k* na *-c*, *-g* na *-z*, *-ch* na *-š*. Proces změkčení souhlásek by mohl vést k následující změně slova a k jeho možnému nepochopení. Proto z praktického důvodu u dané skupiny slov k alternaci nedochází a zůstává koncovka *-u*, která ke změně kmenového nebo příponového konsonantu nevede.

Podíváme se na výsledky, které jsme zjistili pomocí korpusu SYN2005. Slova na *-ko* v 69591 případech (1541 lemmatech) mají opravdu koncovku *-u*. Většinou z nich jsou toponyma, jako jsou *Německo, Česko, Slovensko, Rusko, Rakousko, Japonsko, Polsko, Španělsko, Maďarsko* a tak dále. Mezi apelativy byla taková slova jako *měřítka, městečko, lůžko, oko, tuzemsko, tričko* a *sluníčko*. V případě koncovky *-e* by docházelo k souhláskové alternaci, a to k změkčení konsonantu *-k* na *-c*. Neutra v šestém pádě s zakončením na *-ce* jsou pouze dvě, konkrétně *mléce* a *mlíce*. Vyskytují se však poměrně často, a to 460krát. To znamená, že slova středního rodu, která končí na *-ko*, mají v lokálu koncovku *-u*, výjimku tvoří slovo *mléko*.

3.2.2 Přípony *-go, -ho, -cho, -mo, -stvo, -ivo*

Neutra na *-go* stoprocentně preferují koncovku *-u*. U 36 lemmat dané zakončení bylo použito ve 1012 případech. Kromě toponym *Chicago, Kongo, Santiago, Vigo, Togo, Kartágo* jsou i apelativa, jako *logo, tango ego, bingo* a *corgo*. Slova středního rodu na *-ze* v šestém pádě neexistuje.

Stejná situace je i u slov na *-ho*, kde u 5 lemmat (*blaho, Idaho, Kadžuráho, Soho, Esprinho*) je pouze koncovka *-u*.

Zajímavá je situace u slov na *-cho*. V případě koncovky *-u* číslo, které nám dal korpus, bylo 1935. Naopak v případě koncovky *-e* je to 1293. Nemůžeme však říct, že dvě koncovky mají skoro stejné postavení, jelikož koncovka *-e* je pouze u dvou slov: *břiše* a *rouše*. Z toho plyne, že neutra na *-cho* mají v lokálu koncovku *-u* s výjimkou slov *břicho* a *roucho*.

Slova na *-mo* se také nevychylují z dané tendence. Na *-mu* končí v šestém pádě 158 slov, jako *pásmo, pyžamo, písmo, neznámo, bělmo, pižmo*, dále toponyma *Palermo, Guantánamo* a *Kuusamo*. Na *-mě* končí pak pouze dvě slova: *Znojmo, Písmo*.

Dominance *-u* je stejně zřetelná i u jmen na *-stvo*. Koncovka *-e* v šestém pádě u dané skupiny není zastoupena ani jednou, zatímco koncovka *-u* je u 67 slov, která dohromady tvoří výskyt 1975krát ve vybraném korpusu. Mezi nimi jsou apelativa *ministerstvo, zastupitelstvo, mužstvo, družstvo, představenstvo, obyvatelstvo, lidstvo, obecnostvo, potomstvo, loďstvo* a *společenstvo*.

Poslední skupinu představují jména na *-ivo*. U všech slov je preference pro zakončení na *-u*: *zdivu, palivu, živu, učivu, pletivu, pečivu, střelivu, kladivu, léčivu* a *barvivu*. Zvláštní případ představuje slovo *pivo*. Tvar *pivu* je zastoupen 184krát a tvar *pivě* 59krát. Tvar *s-ě* je též jediným případem, kdy slova na *-ivo* může u sebe mít danou koncovku v šestém pádě.

Při zkoumání formálního faktoru u slov středního rodu výsledky, které jsme zjistili pomocí korpusu SYN2005, nám ukazují velmi silné postavení dané tendence. Zakončení slova zde opravdu hraje velkou roli. Jestli neutra končí na *-dlo, -lo* a *-to*, tak v lokálu je velmi pravděpodobná koncovka *-e/ě*. Naopak zakončení na *-ko, -go, -ho, -cho, -mo, -svto* a *-ivo* signalizuje to, že v šestém pádě budou tvary s koncovkou *-u*.

Formální faktor hraje též důležitou roli i u slov mužského rodu neživotného. Vladimír Šmilauer píše, že aby nedocházelo k palatalizaci po souhláskách *g, k, ch, h*, a *r* následuje koncovka *-u*. Stejný názor zastávají i Bohuslav Havránek s Aloisem Jedličkou ve své Stručné mluvnici české. V Mluvnici současné češtiny k daným konsonantům přibývá *m* a *p*.

3.3. Mužský rod

3.3.1 Přípona *-k*

Výsledky z korpusu SYN2005 to dokazují. Jména na *-k* mají koncovku *-u* u 2804 lemmat. Jsou to slova *pořádek, okamžik, věk, začátek, důsledek, počátek, bok, snímek, zámek, úsek, podnik, útok* a další. V případě koncovky *-e* dochází k palatalizaci a v 16 případech, které jsou však hodně frekventované, je daná koncovka běžně užívána. Musíme zmínit tvary apelativ *roce, jazyce, potoce, rybníce, půlroce* a dále toponym *Nymburce, Mělníce, Rumberce, Rakovníce, Šumperce*.

3.3.2 Přípony -g, -ch, -h

Slova na -g, -ch a -h též preferují zakončení na -u. K palatalizaci dochází pouze u jednoho slova, a to je *kožich* (*kožiše*). Konsonant -r se spojil s koncovkou -u ve 69040 případech (1394 lemmat), s koncovkou -e pak u 6677 případech (32 lemmat). Ke slovům, která se užívají s koncovkou -e, patří *dvůr, tábor, papír, klášter, pivovar, výbor, Tábor, Příbor, Žďár, Dvůr*.

3.3.3 Přípony -p a -m

Václav Cvrček ve své Mluvnici současné češtiny k vyjmenovaným konsonantům přidává -p a -m. Tvar na -mu má opravdu větší frekvenci než tvar na -mě. První se vyskytoval u 1054 lemmat (*film, zájem, program, systém, seznam, přelom, tým, význam, objem*), druhý byl u 38 lemmat. To dokazuje dominance koncovky -u. Tvary s -e mají taková slova jako jsou *dům, strom, krám, betlém, chrám, Řím a Jeruzalém*. Podobná je situace u slov, která mají na konci kmene konsonant -p. S koncovkou -u se spojilo 255 lemmat (například *princip, vstup, postup, přístup, nástup, nákup, výstup, typ sloup*), s -ě 14 (například *sklep, strop, příkop, zákop*).

3.4. Další přípony

Formální faktor nám neukazuje jenom na případy, kdy dochází k jednoznačnému nebo velmi pravděpodobnému rozhodování ohledně výboru koncovky. Alois Jedlička ve své knize *O češtině pro Čechy* též upozorňuje na taková zakončení, u kterých naopak dochází k polymorfii koncovek. Vyjmenovává tři případy, kdy skupina hlásek může signalizovat mnohotvárnost. Jsou to slova na -pis, -us a -at. Podíváme se na 10 vybraných slov z každé skupiny a zjistíme, jestli k polymorfii opravdu dochází.

3.4.1 Jména na -pis

Slovo SYN2005	-e	-u
dopis	1621	217
časopis	1057	239
spis	191	100
životopis	117	31
rukopis	91	64
zápis	88	180
předpis	42	93
zeměpis	24	10
dějepis	21	23
pravopis	10	15

3.4.2 Jména na -us

Slovo SYN2005	-e	-u
kus	1621	151
autobus	1057	228
cirkus	191	60
ubrus	117	45
funus	91	12
pokus	88	861
trolejbus	42	13
lexus	24	44
rámus	0	33
plus	0	24

3.4.3 Jména na -at

Slovo SYN2005	-ě	-u
šat	64	44
automat	2	73
převrat	3	282
návrat	0	3468
záchvat	0	372
obrat	0	214
potrat	0	71
hmat	0	56
plat	0	55
samizdat	0	44

Z výsledků je vidět, že je u poslední skupiny polymorfie velmi slabá. Koncovka *-ě* má větší frekvenci pouze u slova *šat*, což můžeme pokládat za ustálené spojení. V ostatních případech dominuje koncovka *-u*. Proto můžeme říct, že k formálnímu faktoru u skupiny slov na *-at* nedochází.

Skupiny slov na *-pis* a *-us* dvojtvárnost dokazují. Z první a druhé tabulky je zřetelně vidět, že obě koncovky jsou hojně zastoupeny. Dominanci má o něco větší koncovka *-e/ě*. O zřetelné dominanci však můžeme mluvit pouze v konkrétních případech.

3.5. Gramatický kontext

Kromě kontextu formálního existuje též kontext gramatický. Významný český lingvista Jan Gebauer poukázal na shodu genitivu a lokálu singuláru u neživotných maskulin. Existuje určitá souvislost, která ukazuje, že jestli ve druhém pádě je koncovka *-a*, to v šestém pádě bude převládat koncovka *-e/ě*. To funguje i obráceně, jestli

v genitivu singuláru je *-u*, to stejné zakončení slovo bude mít i v lokálu. Na základě korpusového materiálu bychom mohli tyto souvislosti podrobněji prozkoumat. Zajímá nás, jestli dané pravidlo platí, a do jaké míry bychom mohli spoléhat na Gebauerovo pravidlo. Pro svůj výzkum jsme vybrala 30 slov a to jak slova domácí, tak i cizího původu.

3.5.1 Jména mužského rodu neživotného

Slovo SYN2005	genitiv -a	genitiv -u	lokál -e/ě	lokál -u
chlév	245	0	136	3
domov	3134	0	714	6
život	30676	0	14281	39
ostrov	2473	0	2553	25
svět	29060	0	24129	22
venkov	1021	0	1434	6
komín	425	0	115	17
les	4316	0	2833	5
chléb	2345	0	33	100
oves	116	0	0	4
oběd	800	5	1346	6
zákon	17510	89	1170	279
klášter	2001	15	775	28
kostel	4011	33	2204	13
jazyk	3953	102	1426	864
rybník	923	121	141	218
vlak	0	1707	0	975
dialóg	0	508	0	238
řetěz	0	384	35	150
oceán	0	1179	41	331
pivovar	0	572	32	140
okres	0	1240	1603	93
spis	0	472	191	100
autobus	0	1521	408	228
kožich	2	126	17	162
ring	1	122	0	155
hrad	1	2270	1080	117
most	2	2514	940	49
potok	1111	22	247	44

Pojednáme o prvním případě, kdy je souvislost mezi koncovkami *-a* a *-e/ě*. Platí to pro slova *chlév*, *domov*, *život*, *ostrov*, *svět*, *venkov*, *komín*, *les*, *chléb* a *oves*. Tato slova ve druhém pádě končí pouze na *-a*. K žádnému kolísání v genitivu nedochází. Proto bychom mohli předpokládat, že koncovka *-e/ě* bude bezkonkurenční. Ale slovo *oves* nám dokazuje úplný opak (tvar *ovse* v šestém pádě vůbec neexistuje). Stejně překvapivě na nás působí případ slova *chléb*, kde tvar na *-u* více než třikrát dominuje nad koncovkou *-ě*. Ostatní případy ukazují určité kolísání, to však je natolik malé (například v korpusu tvar *ostrově* je zastoupen 2553krát na rozdíl od tvaru *ostrovu*,

který je uveden pouze 25krát), že bychom stěží mluvili o značném porušení Gebauerova principu. U slov *oběd, zákon, klášter, kostel, jazyk* a *rybník* vidíme ve druhém pádě velmi malé kolísání mezi koncovkami *-a* a *-u*. Ke stejné malé variantnosti v šestém pádě dochází i u slov *oběd, zákon, klášter* a *kostel*. Úplně jinak se však chová slovo *rybník* (*skáče do rybníka, ale rybka plave v hlubokém rybníku místo rybnice*). Tvar na *-u* absolutně dominuje. Někdy na pomezí je slovo *jazyk*: („*Jak se to řekne v cizím jazyce?*“ „*Počkej, mám to už na jazyku.*“). V daném případě se s tvarem na *-e* setkáme o něco častěji, ale tvar na *-u* bychom nemohli nazvat slabým. Jeho frekvenční zastoupení v korpusu mluví samo za sebe (864). V daném případě vstupuje do popředí i jiný faktor, a to faktor vazební. Tvar slova *jazyk* záleží na výběru předložky (spojení *v jazyce* je v korpusu uvedeno 400krát, když *na jazyku* je 518krát). O valenčním faktoru budeme pojednávat později. Ale je dobře si uvědomit, že na valenci koncovek nemusí mít vliv pouze jeden faktor. Jsou případy, kdy dochází ke spolupůsobení několika z nich.

Vraťme se ke Gebaurovu pravidlu. Podíváme se na to z jiné strany (genitiv *-u* ↔ lokál *-u*). Ve slovech *vlak, dialog, řetěz, oceán, pivovar, kožich* a *ring* je velice dobře vidět, že koncovka *-u* je mnohem frekventovanější. Ale v tom případě kam bychom měli zařadit slova *hrad, most, potok, okres, spis* nebo *autobus*, která podobně jako výše uvedená slova končí ve druhém pádě na *-u*, ve funkci příslovečného určení místa však mají koncovku *-e*: *na mostě, na hradě, ve spise, v okrese?* U daných slov souvztažnost mezi druhým a šestým pádem není. V dalším pátrání se pokusíme vyjasnit, zda výběr koncovek u těchto slov neovlivňují jiné faktory.

Podle výsledků, které jsem zjistila na korpusovém materiálu, mohla bych říct, že je shoda mezi genitivem a lokálem dost pevná, není však stoprocentní. Z pravidla se vymykají slova jak staršího původu (*oves, potok, hrad*), tak i novějšího (*autobus, okres*). Proto bychom při výběru koncovky v šestém pádě neměli spoléhat pouze na toto pravidlo, ale brát v úvahu všechny faktory, které dané slovo může ovlivňovat (například slovo *jazyk*).

Shodu druhého a šestého pádu jsme sledovali u jmen obecných, mohli bychom se též podívat na jména místní neboli toponyma.

3.5.2 Toponyma mužského rodu

Slovo SYN2005	Genitiv -a	Genitiv -u	Lokál -e/ě	lokál -u
Chomutov	362	0	456	0
Lvov	57	0	47	0
Hostýn	10	0	23	0
Beroun	2473	0	270	1
Kyjev	147	0	158	2
Mogilev	4	0	1	4
Charkov	20	0	19	4
Londýn	2184	0	2444	12
Rýn	239	6	65	30
Minsk	10	0	0	59
Braník	23	3	0	43
Mělník	191	9	39	210
Záhřeb	28	29	0	85
Most	0	493	654	67
Písek	1	312	0	416
Hamburk	3	347	0	478
Praděd	3	17	0	33
Mohan	0	19	0	4
Dubrovník	23	46	0	24
Lipník	65	28	0	52

Podle našich zjištění můžeme usoudit, že u toponym je shoda mezi pády (Genitiv a Lokál) velmi silná. Ke kolísání dochází jen u jednotlivých jmen (*Minsk*, *Braník*, *Mělník*, *Lipník*, *Most*). Důvod dané variantnosti je pravděpodobně souhlásková alternace, která by při změkčení koncového konsonantu v kmeni mohlo vést ke značně přeměně slova (*prezidentova rezidence v Minsku, ne v Minsce*, v daném případě změkčení *k* na *c* zaprvé může posluchače zmást, zadruhé je mnohým obtížnější pro výslovnost). Z jiného hlediska bychom mohli nahlédnout na slovo *Most*: (*dlouho jsme stáli na mostě v Mostě*). Je to nepřehlednutá souvislost mezi daným toponymem a jeho podobou jako obecné jméno.

Souvislost mezi dvěma pády, kterou objevil bohemista Jan Gebauer, můžeme sledovat jak u jmen obecných, tak i místních. Koncovka *-a* v genitivu je velkým předpokladem pro koncovku *-e/ě* v lokálu (*Sedlák vyvedl dobytek z chléva. V chlévě byla prasata.*). Stejně spolupracují i koncovky *-u* ve druhém a šestém pádě (*Čtyři hodiny jsme jeli z Hamburku. V Hamburku jsme byli několik dnů.*). Kvůli řadě výjimek nemůžeme však spoléhat na dané pravidlo stoprocentně.

Jak jsme už říkali v úvodní části, lokál je pád předložkový. To znamená, že se vždy pojí s určitou prepozicí, a to vlastní. Nejčastěji se pojí s předložkami *při*, *na*, *v*, *o* a *po*. Během dlouhého morfologického vývoje výběr předložky mohl v určité míře ovlivňovat i výběr koncovky u slova, se kterým prepozice byla spojena. Dokazuje to

třeba příklad, který jsme uváděli v souvislosti s pádovou korespondencí genitivu a lokálu, *v jazyce* a *na jazyku*. Daná spojení jsou natolik těsná, že bychom je mohli přiřadit k idiomatickému vyjadřování. Znamená to, že když mluvíme o šestém pádě, měli bychom nahlédnout na tvar slova z širšího hlediska a podívat se i na kolokace, které dané slovo má, a to především na kolokace s předložkami. Tento pohled chybí v základních mluvnících českého jazyka (*Stručná mluvnice česká* od B.Havránka, A.Jedličky, *Příruční mluvnice češtiny* od kolektivu autorů, *Nauka o českém jazyku* od VI. Šmilauera, internetová jazyková příručka od Ústavu pro jazyk český AV). Dané publikace v souvislosti s valencí koncovek kladou důraz hlavně na zakončení slov a také na slovotvorný typ, velmi často však opomíjí kontext vazební. Nový pohled přináší články v časopisech *Slovo a slovesnost* a *Naše řeč*. Neil Bermel ve své práci *Sémantické rozdíly v tvarech českého lokálu* píše o kolokacích s různými předložkami. Lumír Klimeš v článku *Lokál singuláru a plurálu vzoru hrad a město* upozorňuje na konkrétní předložky *po* a *o*. Lingvista J. Kořenský ve své studii *Výskyt variantních tvarů podstatných jmen v češtině* pro lepší znázornění uvádí příklady slov s předložkami.

3.6 Faktor ustálenosti

Jako na poslední faktor bychom se zaměřili na faktor ustálenosti, a konkrétně na závislost koncovky od spojení vybrané předložky a lexému. Daná tendence v českých mluvnících je málo popsána, i když hraje nemalou roli. Alois Jedlička ve své knize *O češtině pro Čechy* zmiňuje pouze dvě spojení, a to *na jaře* a *v mléce*. Václav Cvrček ve své *Mluvnici současné češtiny* dokonce usuzuje, že u frekventovaných spojení koncovka *-e/ě* dominuje a v dané situaci může být i hodně produktivní.

3.6.1 Frazémy

Faktor ustálenost nám ukazuje, že v některých případech nemůžeme použít výše popsané tendence pro určování koncovky. Jsou to případy, kdy slovo ve spojení s předložkou nebo jiným lexémem nabývá idiomatický raz. Výběr koncovky je proto stálý a ke změně dojít nemůže. Podíváme se na *Slovník české frazeologie a idiomatiky* a pokusíme se najít frazémy s šestým pádem.

Idiom	Význam
bok po boku	těsně vedle sebe, společně
být na obzoru	blížit se, nadcházet, hlásit se
být v čele	vést, řídit něco
dostat po nose	dát někomu do nosu
jednou v životě	zdůrazňuje jedinečnost

mít na jazyku med a v srdci jed	být falešný, zrádný
mít žaludek v krku/hrdle	cítit velký, úzkostný strach/ cítí šoupající fyzickou nevolnost
na (celém) světě	mající příslušnou vlastnost ve velké míře ve srovnání s jinými téhož druhu, v největší míře vůbec
na každém kroku	na mnoha různých místech v určitém prostředí, mnohokrát při různých příležitostech
na každém rohu	na mnoha různých místech v určitém prostředí
na svém místě	takový (člověk), který se dobře hodí k příslušné práci, funkci
na těle i na duchu	zcela, na nejvyšší míru
po čase	po uplynutí blíže neurčené doby
po právu	oprávněné a odůvodněné
udržovat někoho při životě	léčit někoho a pomáhat mu žít
v jednom kole	v nepřetržité činnosti, zaměstnání, trvale, souvislé
v jiném stavu	gravidní , těhotná žena
v plném lesku	tak, jak skutečně někdo, něco vypadá ve své podstatě, s vlastnostmi kladnými
ve dne v noci	nepřetržitě a opakovaně po celou denní i noční dobu, neustále
vidět se v hrobě	v krajním nebezpečí, při nemoci, riskování, tušit, cítit svou smrt
žít o suchém chlebu/chlebě	způsobem života záležícím v požívání chleba jako jediné potraviny, ve velmi nuzné, chudé, hladové stravě vůbec

3.6.2 Víceslovné předložky

Faktor ustálenosti též zahrnuje případy, kdy vznikají víceslovné předložky, což je spojení předložky původní neboli vlastní a samostatného lexému. Dané spojení je ustálené jak sémantický (vytváří jeden sémem), tak i morfologický. To vede k tomu, že ke změně koncovky nedochází. Sém lze přiřadit takové víceslovní předložky, jako jsou *na přelomu, v průběhu, v důsledku, na základě, na prahu* atd.

3.6.3 Ustálený předložkový výraz

Mluvíme-li o ustálenosti jako o faktoru, který určuje výběr koncovky, neměla by se opomenout ani spojení, která nemají idiomatický raz, ale přesto vyžadují určitou koncovku v závislosti na předchozí předložce popřípadě lexému. Zkusíme to ukázat na příkladech slov *jaro, dům a jazyk*.

Porovnáme dvojici vět: „*Na jaře začínají hnízdit ptáci*“ a „*Moc se těším na recitál na Pražském jaru*“. Máme zde dva případy užití slova *jaro*. V prvním se jedná o konkrétní význam *na jaře* (roční období), ve druhém se mluví o kulturní události *na*

Pražskému jaru (pravidelný hudební festival). Výběr koncovky je proto závislý na tom, v jakém významu ho použijeme.

Podobná situace i u slova *jazyk*. Tento lexém má též dvě možnosti užití: „*Mluvil v jazyce své domoviny*“ a „*Co na srdci, to na jazyku*“. První případ přebírá význam mluvy, druhý výraz má idiomatický ráz a ukazuje na člověka prostosrdečného a upřímného.

Podíváme se dále na slovo *dům*: „*V domě nikdo nebyl*“ a „*Ve snaze najít toho člověka policisté prohledávali dům po domu*“. Spojení *dům po domu* je ustálené, jelikož s jinou koncovkou se v českém korpusu nevyskytuje. Proto máme dva případy užití daného lexému, kdy výběr koncovky určuje faktor ustálenosti: *v domě* a *dům po domu*.

Kromě slov *dům*, *jaro* a *jazyk* sem také patří spojení *v roce*, *v létě*, *po ránu*, *ve světě*, *v mléce*.

Z uvedených příkladů je jasně vidět, že faktor ustálenosti ovlivňuje koncovku u celé řady lexémů. Proto o dané tendenci nemůžeme mluvit jako o jedinečném případě. Popsaný faktor je silný. Neměl by proto být opomíjen v českých mluvnicích a příručkách.

3.7. Závěr

V této kapitole jsme prozkoumali tři tendence, které mohou mít vliv při výběru koncovky v šestém pádě u mužského rodu neživotného a u středního rodu. Tyto tendence se mohou však překrývat, ovlivňovat se navzájem, nebo naopak si odporovat. U středního rodu u slov *jídlo*, *letadlo*, *čelo*, *tělo*, *léto*, *místo*, *město* mají v šestém pádě koncovku *-e/ě*. Zde můžeme uvést dva faktory, podle kterých bychom tento výběr mohli odůvodnit. Za prvé je to faktor formální, který ukazuje, jak zakončení slova ovlivňuje následující výběr koncovky. V daném případě se jedná o slova na *-dlo* a *-to*, která preferují v lokálu *-e/ě*. Zároveň u vybraných lexémů je velmi silný faktor ustálenosti. Ve spojení s předložkami mají u sebe stejnou koncovku (*na místě*, *na čele*, *při těle*, *po městě*, *na sedadle*).

U některých slov naopak dochází k opozici několika tendencí. Pro příklad vezmeme slovo *rok*. Slovo končí na *-k*, což podle formálního faktoru mělo vést k výběru koncovky *-u*, protože by nedocházelo k palatalizaci posledního konsonantu. V praxi však nejrozšířenějším tvarem je právě se změkčenou podobou (*roce*). To by se mohlo vysvětlit tím, že v daném případě hraje velkou roli faktor ustálenosti. Tento

lexém nabyl ustálenou podobu s určitými předložkami (*v roce, po roce*). Daná spojení se stala hodně frekventována, a proto formální faktor byl překryt faktorem ustálenosti.

Proto bychom na závěr mohli říct, že by se popsané tendence měly brát jako orientační body a nemělo by se spoléhat pouze na jeden určitý faktor.

4. Závěr

Za téma své bakalářské práce jsem si zvolila zkoumání lokálu singuláru maskulin a neuter, a sice distribuci, zaměnitelnost a frekvenci koncovek *-u* a *-e*. Průzkum jsem prováděla na korpusovém materiálu

Lokál je v pádovém systému češtiny šestým pádem. Je to jediný pád pouze předložkový. Šestý pád má význam místní a ve větě nejčastěji plní funkci adverbiale. Šestý pád v českém jazyce je jedním z nejrozkolísanějších pádů. Představuje nekonečné soupeření polymorfních koncovek. Ve své práci jsem se zaměřila na polymorfii vzoru *hrad* a *město* jednotného čísla, a konkrétně na konkurenci koncovek *-u* a *-e/ě*. Především mne zajímalo, jak daná polymorfie vznikla a co ji v dnešní době určuje. Zaměřila jsem se též na popis tohoto problému v reprezentativních mluvnicích a příručkách českého jazyka.

Kolísání je vždy projevem jistého vývojového procesu. Vysoká variantnost pádových koncovek v šestém pádě je dána vývojem deklinační soustavy substantiv. Zaniklé O-kmeny mužské s tvrdou finálou na konci zanechaly po sobě koncovku *-e/ě*, která postupem času byla nahrazována u-kmenovou deklinací. Progresivní koncovka *-u* se ujala hlavně u neživotných substantiv. O-kmeny středního rodu též měly v šestém pádě koncovku *-e/ě*. Jelikož se u neuter neuplatňovala kategorie životnosti/neživotnosti, polymorfie koncovek tam není tak výrazná.

Polymorfii koncovek v šestém pádě věnuje pozornost celá řada českých mluvic a jazykových příruček: *Nauka o českém jazyku*, *Stručná mluvnice česká*, *Mluvnice češtiny (2)*, *O češtině pro Čechy*, *Příruční mluvnice češtiny*, *Mluvnice současné češtiny*. Kromě základního uvedení koncovek v šestém pádě pojednávají též o činitelích a faktorech, které ovlivňují výběr koncovky. Jedním z nejčastějších faktorů, na který se upozorňuje, je pádová korespondence mezi genitivem a lokálem. V jazykové příručce *O češtině pro Čechy* danému činiteli Alois Jedlička věnuje velkou pozornost.

Dalším velmi silným činitelem je formální aspekt. Ten hraje zvláště důležitou funkci u neuter, kde je tento činitel rozhodující pro většinou lexémů.

V *Příruční mluvnici české* syntaktická funkce ve větě je též rozhodujícím faktorem: jinak se chovají slova ve funkci příslovečného určení místa a jinak ve funkci objektu.

Mluvnice češtiny (2) ukazuje na rozdíly v používání koncovek na Moravě a v Čechách, regionální úzus se ve dvou částech republiky liší.

Mluvnice současné češtiny od Václava Cvrčka neopomíjí většinou málo zmiňovaný faktor, a to faktor ustálenosti. Jedná se o případy, kdy slovo ve spojení s předložkou nebo jiným lexémem nabývá idiomatický raz. Výběr koncovky je proto stálý a k záměně tedy dojít nemůže

Z rozboru vybraných mluvnic je vidět, že pro výběr koncovky nejsou striktně určena pravidla. Gramatiky se snaží popsat současný stav pomocí výčtu jednotlivých jmen a relativně působících činitelů. Musíme také upozornit na ten fakt, že není ani jedná publikace, kde by byly popsány všechny faktory. Vzniká tak velmi komplikovaný obraz, při kterém není snadno stanovit distribuční podoby šestého pádu.

Dalším problémem českých mluvnic je malý počet ilustračních slov. Spektrum uvedených příkladů je dost omezené. Proto si daná práce kladla za cíl rozšířit bádání na větší skupinu slov a pro tyto účely byly využity možnosti jazykových korpusů SYN2005 a z Pražského mluveného korpusu.

U každého rodu bylo prozkoumáno 60 slov, která byla rozdělena do tří skupin (jména obecná, jména cizího původu a toponyma). Výsledky ukazují, že psaná čeština preferuje většinou buď polymorfii, nebo koncovku *-u*. Mluvená čeština avšak od polymorfie ustupuje a kromě dominující koncovky *-u* má i velkou skupinu slov se zakončením na *-e/ě*. U prozkoumaných slov mužského rodu neživotného 60% má zakončení *-u*. Většinu z nich tvoří slova cizího původu, značná část jsou také slova domácího původu. Koncovka *-e/ě* byla příznačná pro slova domácího původu a také pro toponyma.

U středního rodu při porovnání zkoumaných údajů dochází k takovým výsledkům: koncovka *-e/ě* byla zastoupena u 32,5% slov, koncovka *-u* u 67,5% slov. Dané výsledky hodně připomínají ty, které jsme měli u mužského rodu neživotného.

V dané práci jsme se zaměřili na tři činitele, které mohou ovlivňovat výběr koncovky: faktor formální, faktor pádové korespondence a faktor ustálenosti.

Formální faktor ukazuje na to, jak ukončení kořene slova ovlivňuje výběr koncovky. Je velmi silný u středního rodu. Pro slova středního rodu s ukončením na *-dlo*, *-lo* a *-to* je v šestém pádě typická koncovka *-e/ě*. Naopak u neuter na *-ko*, *-go*, *-ho*, *-cho*, dále také na *-mo*, *-stvo* a *-ivo* má koncovka *-u* jednoznačnou převahu. Je to dáno především tím, že by u koncovky *-e/ě* docházelo k souhláskové alternaci, a tím ke změně konsonantů: *k* na *c*, *h*, *g* na *z*, *ch* na *š*. Proces změkčení souhlásek by mohl vést k následující změně slova a k jeho možnému nepochopení. Proto z praktického důvodu

u dané skupiny slov k alternaci nedochází a zůstává koncovka *-u*, která ke změně kmenového nebo příponového konsonantu nevede.

Formální faktor hraje též důležitou roli i u slov mužského rodu neživotného. Slova, která končí na *g*, *k*, *ch*, *h* a *r* mají v šestém pádě koncovku *-u*. Tento názor zastávají Vladimír Šmilauer, Bohuslav Havránek a Alois Jedlička. Výsledky z korpusu SYN2005 to také dokazují. K palatalizaci vyjmenovaných souhlásek dochází v málo případech, většinou se jedná o ustálené lexémy (*roce*, *jazyce*, *papíře*, *klášteře* atd.). Václav Cvrček ve své *Mluvnici současné češtiny* kromě základních konsonantů uvádí též konsonanty *p* a *m*, jako souhlásky, které vyžadují koncovku *-u* v lokálu. Výsledky korpusového materiálu tuto tendenci jasně prokazují. Tvary na *-mu* a *-pu* v šestém pádě mají větší frekvenci než tvary na *-mě* a *-pě*.

K formálnímu faktoru nepřičítáme jenom ty případy, u kterých dochází k jednoznačnému nebo velmi pravděpodobnému rozhodování ohledně výběru koncovky. Alois Jedlička v publikaci *O češtině pro Čechy* též upozorňuje na taková zakončení, u kterých naopak dochází k polymorfii koncovek. Alois Jedlička uvádí tři případy, kdy skupina hlásek může signalizovat mnohotvárnost. Jsou to slova na *-pis*, *-us* a *-at*. Skupiny slov na *-pis* a *-us* polymorfii dokazují. Slova na *-at* naopak více preferují jedno zakončení a to koncovku *-u*. Polymorfie je v daném případě velmi slabá.

Gramatický kontext souvisí s pádovou korespondencí, na kterou poukázal významný český lingvista Jan Gebauer. Existuje určitá shoda mezi genitivem a lokálem u neživotných maskulin. Jestli ve druhém pádě je koncovka *-a*, to v šestém pádě bude převládat koncovka *-e/ě*. Danou tendenci jsme prozkoumali u slov obecných a místních. Koncovka *-a* v genitivu je opravdu velkým předpokladem pro koncovku *-e/ě* v lokálu. Stejně spolupracují i koncovky *-u* ve druhém a šestém pádě. Kvůli řadě výjimek nemůžeme však spoléhat na dané pravidlo stoprocentně.

Jako poslední faktor, který jsme zpracovávali, je faktor ustálenosti. Existuje řada ustálených spojení, kde je koncovka v šestém pádě neměnná. Tento faktor zahrnuje tři případy: frazémy, víceslovné předložky a ustálené spojení předložky s lexémem. O daném faktoru se v českých mluvnicích píše málo, i když by si zasloužil mnohem větší pozornost. Příklady, které jsme uváděli, ukazují na to, jak často a v jakých případech můžeme uplatnit danou tendenci.

Výše popsané tendence se mohou překrývat, ovlivňovat se navzájem, nebo si naopak odporovat. Neexistuje jedno pravidlo, podle kterého bychom se mohli

stoprocentně řídit při výběru koncovky v šestém pádě. Jedná se spíše o určité tendence, ne o bezvýjimečná pravidla. Jsou faktory, které mají o něco silnější pozici, jako je formální tendence u středního rodu nebo korespondence pádů u mužského rodu neživotného. Nemůžeme však uplatňovat jenom jeden faktor u celé skupiny slov.

Je vidět, že je situace v českém lokálu velmi obtížná. Tento „oříšek“ se snaží vyřešit klasické a současné gramatiky a příručky. K bádání přispívá i nová moderní jazykozpytná metoda, jako je matematická lingvistika, která pracuje s korpusovým materiálem. Výsledky z korpusů mapují určitý problém ze synchronního, popřípadě diachronního hlediska. Pomáhá lingvistovi operovat s informacemi jasně, doložitelně a konkrétně.

Konkurence koncovek *-u* a *-e/ě* v šestém pádě je velmi široký problém. Je bezesporu jasné, že orientovat se v něm je úkol nesnadný. Neil Bermel ve svém článku *V korpuse nebo v korpusu* však tvrdí, že Češi s výběrem tvarů v lokálu potíže nemají. Nedělají chybu při výběru koncovky. Jako hlavní kritérium mají „estetický“ faktor. Jeden z tvarů může „znít lépe“ či „vhodněji“. Výzkumy ukázaly, že Češi dávají přednost koncovce *-e* v kontextech, které zdůrazňují místní charakter šestého pádu, kdežto přijatelnost koncovky *-u* stoupala naopak v kontextech, kde lokál byl čistě gramatický jev, a v kontextech místních, ale méně typických či méně běžných.²⁷

Z toho zle vyvodit, že si Češi při výběru koncovky v šestém pádě vystačí se svojí vlastní intuicí. Uživatelé češtiny jako cizího jazyka jsou na tom hůř: měli by se obracet na slovníky a také na korpus s cílem zjistit současný stav. Je velkou výhodou vědět o činitelích, které rozhodují o výběru koncovky. Nemělo by to však být pro běžného uživatele hlavním a konečným cílem.

Moderní metody bádání založené na korpusovém materiálu vnesly do této problematiky nové světlo, protože nám zcela jednoznačně dávají nahlédnout do většinového úzu. Jsou velkou oporou pro "tápající" uživatele a východiskem pro zpracování nepředpojatých, na skutečných faktech založených jazykových příručkách popisujících daný jev vyčerpávajícím způsobem.

²⁷ Bermel, N.: *V korpuse nebo v korpusu? Co nám řekne (a neřekne) ČNK o morfologické variaci v tvarech plurálu*. In: Hladká, Z. – Karlík, P. (2003): *Čeština – univerzália a specifika 5*, Sborník z konference v Brně 13. – 15.11. Praha. Lidové noviny, s. 164

Bibliografie

Odborné publikace:

- Cvrček, V. a kol.: Mluvnice současné češtiny. Karolinum, Praha 2010.
- Čechová, M.: Čeština, řeč a jazyk. ISV nakladatelství, Praha 1996.
- Čermák, Fr.-Hronek, J.: Slovník české frazeologie a idiomatiky. Academia, Praha 1994.
- Havránek, B. – Jedlička, A.: Stručná mluvnice česká. Nakladatelství Fortuna, Praha 2002.
- Jedlička, A.: Skloňování jmen, jeho dnešní stav a vývojové tendence. In: O češtině pro Čechy. Orbis, Praha 1960.
- Kamiš, K.: Lokálové konstrukce ve větě. Univerzita Jana Evangelisty Turkyň, Ústí nad Labem 2003.
- Karlík, P.-Nekula, M.-Rusínová, Z.: Příruční mluvnice češtiny. Lidové noviny, Praha 1996.
- Kolektiv autorů: Příruční mluvnice češtiny. Nakladatelství Lidové noviny, Brno 1995.
- Petr, J.: Mluvnice češtiny (2), Tvarosloví, Academia, Praha 1986.
- Petráčková, V.-Kraus, J.: Akademický slovník cizích slov. Academia, Praha 1998.
- Sgall, P.: Vývoj flexe v indoevropských jazycích, zejména v češtině a v angličtině. Rozpravy ČSAV, roč. 68, sešit 5, 1958. In: Kamiš, K.: Lokálové konstrukce ve struktuře věty. Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem 2003.
- Šmilauer, Vl.: Nauka o českém jazyce. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1972.
- Vážný, V.: Historická mluvnice česká (2), Tvarosloví. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1970.

Odborné články:

- Bermel, N.: V korpuse nebo v korpusu? Co nám řekne (a neřekne) ČNK o morfologické variaci v tvarech plurálu. In: Hladká, Z. – Karlík, P. (2003): Čeština – univerzália a specifika 5, Sborník z konference v Brně 13. – 15.11. Praha. Lidové noviny
- Konečná, D.: O významu pádů v současné češtině, zejména v místních určeních. SaS, 30, 1969.

Internetové zdroje:

<http://www.korpus.cz/struktura.php>

<http://www.korpus.cz/pmk.php>

<http://www.korpus.cz/>

Použité korpusy:

Korpus SYN 2005

Pražský mluvený korpus